

Ш Ы Н

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 60 (17389)

2007 чылдың
МАЙ 24,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 16.30.
Садар өртээ 4 рубль.

Конкурстар

САЛЫМ-ЧАЯАННЫГ УРУГЛАР —

Бистиң чуртувус салым-чаяанныг уругларны кезээде деткип турган. Бо талазы-биле ажилдар сөөлгү чылдарда улам күштелген. Ылаңгыя чуртта ийи дугаар чыл чоруп турар «Өредилге» национал төлевилел салым-чаяанныг уругларны илередир болгаш деткир талазы-биле тускай угланышкыныг. А ол угланышкының боттандырылгасы, ооң иштинде бистиң республикада, ындыг-ла кончук багай эвес...

бо чылын эң шыырак өөредилгелиг болгаш эртем-шинчилел ажылы кылырынга сундулуг уруглар 206 билдиришкенин кириген. Ынчалза-даа эксперт комиссиясы бо чылын чүгле 105 төлевилелди конкурска кириген.

— Бо удаа чарлаттыг конкурс хевирлеринге тилекчилерге 30-30 муң рубльдерни тыпсыр. Конкурсун дээди — Гран-при шаңналы — ТР-ниң Чазааның Даргазының 100 муң рубль акшазы болур. Угланышкын бүрүзү ындыг шаңналдарлыг болзун дээш, кызып киржир апаар.

Чазак уруглар садтарында бичии уруглар база өөренкичлер ортузунда мындыг конкурстарны анаа-ла эрттирбейн турар. Маңаа шыырактар илерээр. Канчал билер, бөгүн силерниң араңарда келер үениң эртемденнери, удуртукчулары олурар чадавас. Олар эртемниг кижилер аларгаш, республиканың хөгжүлдөзи дээш ажилдарлар — деп, сайып П. Морозов кыска чугаазын дооскан.

Конкурстарның чамдызы ТР-ниң күрүне лицейинден аңгыда,

Делегейниң Уруглар камгалалының хүнүнге уткуштур акция

ДУЗАНЫ МАНАП ТУРАР

Делегейниң Уруглар камгалалының хүнүн 1950 чылдың июнь 1-де бир дугаар демдеглээн. Бо болза чүгле уругларның омак-хөглүг байырлалы эвес, ниитилелдиң уругларның эргелерин камгалаарының, хүндүлөп көөрүнүң хүнү болур.

Бо байырлалга хамаарыштыр Кызыл хоорайның мэриясы чылдың эрттирер «Уругларга — тайбың» деп ачы-дуза чедирериниң акциясын чарлаан. Ооң организастыг комитетиниң составын бадылаан, хемчеглерниң планын ажилдап кылган.

Акцияның кол сорулгасы болза, уруглар бажыңарында, хоргадада уругларга, инвалид уругларга, амыдыралы чедимес өгбүлелериниң уругларынга, амыдыралында берге байдалдарга таварышкан уругларга деткимче көргүзери, дузалаары болуп турар. Бирги ээлчегде, хөй-ниитиниң көскү ажилдакчыларындан, бизнестиң төлээлеринден уруглар дузаны манап турар.

Июнь 1-ниң хүнүнде уруглар бажыңарының, уругларга болгаш өгбүлелерге социал дуза чедирер республика төвүнүн «Поддержка» хоргадагының, «Гуманный» хоргадагының, «Надежда» школа-интернаттың эжикиери ажык, уруглар деткимчени, дуза-

ны манаар.

Хоорайның уругларга ачы-дуза чедирер акциясын деткип, өскүстерге дузаны чедирип турар Роберт Доржуга (№40 магазин), Анжела Юйга («5 сылдыс» садыг бажыңы), Станислав Монгушка («Гаруда» садыг бажыңы), Елена Ондарга («Малышок» магазини), Юрий Якушевке («Кызылсадыг-сервис»), сайгарлыкчылар Артур Аг-оолга, Раим Саидовка, Тимур Уйнукейге, «Кызыл гостиницазы», «Дом быта» бүдүрүлгелерге болгаш өскөлөргө өөрүп четтиргенин мэрия илередип турар.

Уруглар хүнүнүн байырлалына чедир ам-даа үе бар, орта чедир хүннерде азы июнь 1-де өскүс болгаш амыдыралында берге байдалга таварышкан уруглар ажаап-тежээп турар уруглар албан черлеринге баарынче сагыш човаачал, кээргээчел сеткилдиг эриг-баарлыг кижилерни мэрия чалап тур.

Айдыс СУНДУЙ,
мэрияның парлалга албаны.

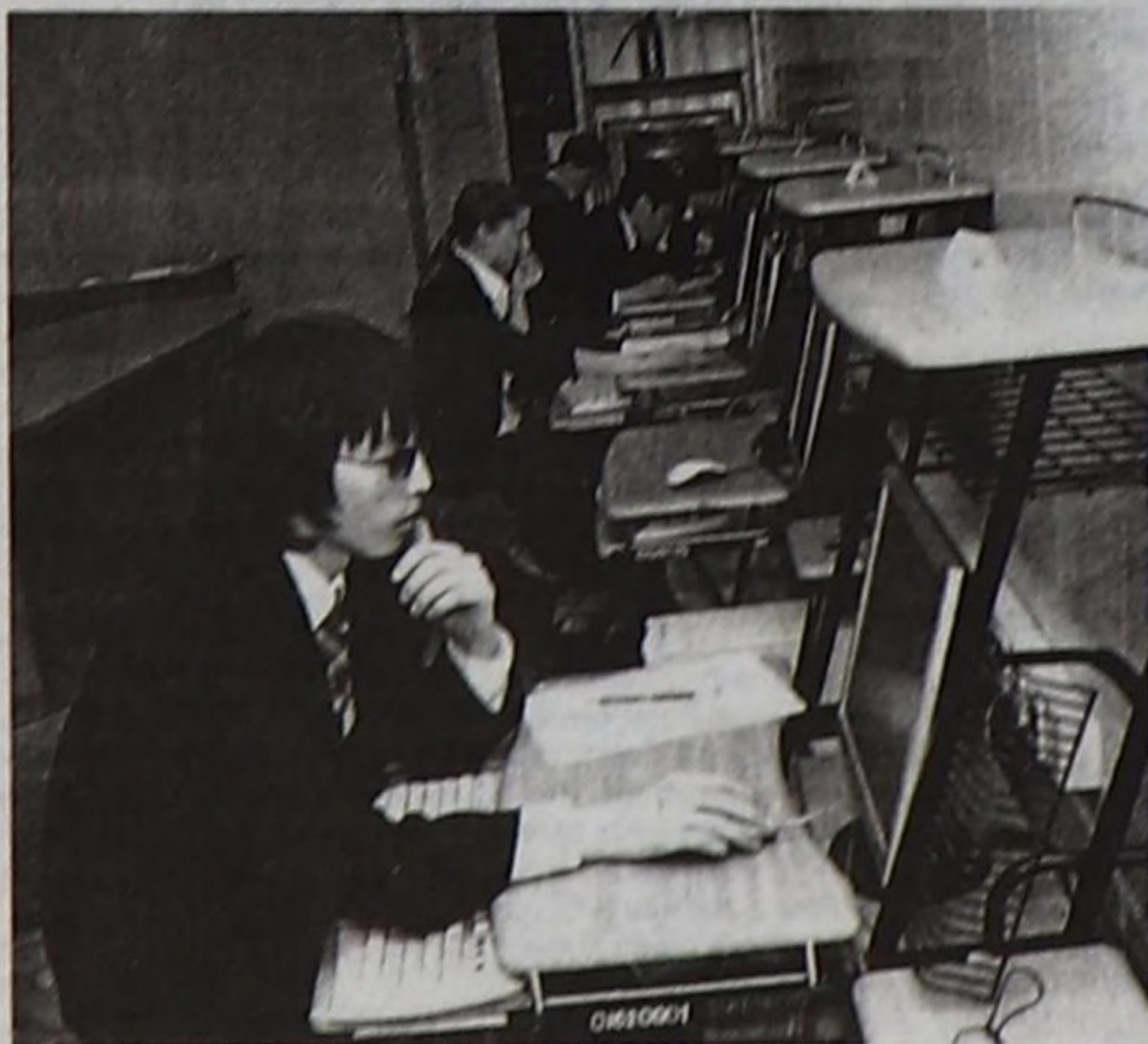
ТР-ниң өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының талазы-биле сайып П. Морозов уругларга чагыз-сөзүн берип тур.

Келир үениң эртемденнери, удуртукчулары...

Май 22-де Кызылда республиканың күрүне лицейинге (директору Т.О. Санчаа) Тывада бо чылгы эң талантылыг өөренкиччилерни илередири-биле ТР-ниң Чазааның Даргазының шаңналдары дээш школа назы чөптүз уруглар болгаш школачылар аразынга республика чергелиг конкурс эгелээн. Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныяктар херектериниң талазы-биле сайыды Петр Морозов ону ажыдып тура:

— «Өөредилге» национал төлевилелдиң эң кол сорулгаларының бирээзи салым-чаяанныг аныяктарны илередири болур. Бо конкурстарга уругларның школачы эртемнер аайы-биле билиин хынаар. Бис салым-чаяанныг уругларны уруглар садындан-на илередир ужурулгус бис. Олар боттарының назы-харының аайы-биле ынак чүлдөринге сайзырап өзер ужурулгус — деп чугаалаан.

Сайыптың чугаазынга мындыг бир чүлдү немеп каайн: ТР-ниң Чазааның бо чылдың февраль айда хүлээп алганы доктаалы езугаар бо конкурстарны эрттирип турар. Школа назылыг бичии уруглар аразынга конкурсту мурунда эрттирип каапкан. Ооң тилекчилери илереттинген, а бо удаа ону школа назыны чөптүз уруглар сажып уругларының болгаш ортумак база үстүкү класстар өөренкиччилериниң аразынга эрттирип турары ол. Черле ынчаш, мындыг хөй кижикчилик конкурсту республикада бир дугаар организастааны бо.

Компьютерлерде — аңаа мергежээн оолдар, уруглар.

Конкурстарның аттары мындыг: «Математика», «Химика», «Лингва» (орус дыл), «Физика», «Юниор» болгаш «Компьютер генийи». Чүгле компьютерге ажилдар талазы-биле он ажыг тускай шаңналдар көрдүнгөн. Бо конкурска киржир оолдар, уруглар, чижээ, «Web-дизайнер», «Flash-аниматор», «Фотомонтаж», «Компьютерге чурукчу», «Программист» деп адырларга тус-тузунда киржир. Математиктер база сан анализи, алгебра, геометрия дээн ышкаш, элээн каш хевирлерге мөөрейлежир.

Конкурстарга киржири-биле

республика лицейинге (мурунда тыва-түрк лицейге) база эртер. Бо конкурстарда хоорай школаларының, лицейлериниң өөренкиччилери колдады киржип турар. Ооң киржикчи бүрүзүнге, а ол дээрге, шилеп алган эртемниге азы шинчилел ажылынга эң-не тергиин өөренкичи деп билип алза чогуур, яамының дипломнарын тыпсыр.

Уругларның конкурска ажилдары бөгүн доостур, а түңнелдери каш хонгаш билдине бээр...

Юрий КӨК-ООЛ.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУН тырттырган чуруктары.

ХҮННҮҢ ДУРТУ ЧҮС ЧЫЛ АЖЫГ: медээлер булуңу

Пионерлерни хүлээп алган

Өзүп олурар салгалдың сагыш-сеткил, мөзү-шынар сайзыралын тургузар сорулга-биле, эрткен чылдарның утундуруп бар чыдар чаагай чаңылдарын катап эгидер ажилдарны Кызыл хоорайда чорудуп эгелээн.

Эрткен дыштаныр хүннерде пионер организациязының тургустунганының 85 чыл болгаш уругларның «Салгал» организациязының 5 чыл болган юбилейлери-биле холбаштыр хоорайның 65 өөренкиччилерин пионерге хүлээп алган.

Байырлыг хемчеглерни Арат шөлүнге Ленинниң турскаалының чанынга эрттирген. Кызыл галстуктуг бичии пионерлерге ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол, өөредилге сайыды П. Морозов болгаш пионер организациязының хоочуннары байыр чедиргеннер.

Паромнар ажилдап эгелээр

Чай дүжүп, бодунуң эргезинче киргени-биле орукчулар хем оруунуң айтырылганын шиитпирлеп эгелээн. Бо хүннерде Дерзиг-Аксында Каа-Хемни кежилдир паром ажилдап эгелээн. Эйлиг-Хемниң паромун эжиндиришкинге белеткээр ажилдар чоруп турар. Ында 8 кижиден тургустунган бригада доктаамал ажилдап турар. Кара-Хаак паромун эжиндиришкинге белеткээр ажилдар бүрүнү-биле доозулган. Хемниң солагай талазында паром турар черни кылып турар. Бо хүннерде суг оруунда паромнар шупту ажилдап эгелээр.

«Ажык эжикилер» хүнүн эрттирген

Эрткен неделяда республиканың пенсия фондузу журналистерге «ажык эжикилер» хүнүн эрттирген. Орта болган парлалга конференциязынга ажил берикчилери биле пенсия фондузунуң кадды ажилдажылгасын сайгарып чугаалашкан.

Ажыл берикчизи бүрүзү бодунуң ажилдакчылары дээш пенсия фондузунга камгаладылга дадывырын төлээр. Ол телемирлер камгаладылга хевиринге ажылаттынар. Ол үш — пенсияже үнеринге, инвалид болганда, азырадыкчызын чидиргенде херек. Ажилдакчы бүрүзү пенсия фондузунда бодунуң агар санында чыылган түңнү сонуурган база хынап болур. Аныяк чылдарындан бодунуң пенсиязының дугайында сагыш салырының эргежок чугулазының дугайында долу информацияны журналистер алганнар.

Бюджетти сайгарып чугаалашкан

Кызыл хоорайның 2006 чылда бюджетиниң күүселдезин 46 организацияларга сайгарып чугаалашкан.

Хоорайның сан-хөө талазы-биле комитетиниң удуртукчузу Н. Чымбаның чугаалап турары-биле алырга, бюджеттиң чарыгдалдар талазы-биле кезээн 800 млн. рубльге күүсеткен. Ол — хоорайның бодунуң орулгазындан, сайгарлыкчы ажил-чорудулааның орулгазындан, республика бюджетиниң субвенциязындан тургустунган болуп турар.

Ол акашаның хөй кезини социал хереглелге чарыгдан. Бодунуң орулгазының планын 88 хууга күүсеткен.

Бистиң корр.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүн—Тыва Республиканың Улуг Хуралындан төлээзин соңгуур дугайында Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлжудулга палатазының ДОКТААЛЫ

«Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелин тургузарының чурумунун дугайында» 2000 чылдың август 5-те Конституция хоойлузунун 5 чүүлүнге, Тыва Республиканың Улуг Хуралының кады хуралының Регламентинин 11 чүүлүнге үндезилээш база Тыва Республиканың Улуг Хуралының чажыт бадылаашкынының түңнели-биле доктаадыры болза; Людмила Борисовна Нарусованы Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының

Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүгө – Тыва Республиканың Улуг Хуралының төлээзингө ийи чыл хуусаалыг соңгуур.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Х. МОНГУШ.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлжудулга палатазының Даргазы В. ОЮН.

Кызыл хоорай 2007 чылдың май 17 № 51/185 УХ-II

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлжудулга палатазының 2003 чылдың октябрь 23-те «Кыдыкы Соңгу чүк районнарынче болгаш аңаа деңнештирген чурттакчылыг черлерже продукцияларны (барааннарны) хуусаа бетинде киир сөөртүрүңгө күрүнениң саң-хөө деткимче фондузун ажыглаарының болгаш тургузарының чурумун бадылаарының дугайында» № 447 ХП-I доктаалга өскерилгелер киирериниң дугайында

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлжудулга палатазының доктаалы

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлжудулга палатазының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлжудулга палатазының 2003 чылдың октябрь 23-те «Кыдыкы Соңгу чүк районнарынче болгаш аңаа деңнештирген чурттакчылыг черлерже продукцияларны (барааннарны) хуусаа бетинде киир сөөртүрүңгө күрүнениң саң-хөө деткимчезиниң девискээр фондузунун акша-хөреңгизин ажыглаарының болгаш тургузарының чурумун бадылаарының дугайында» № 447 ХП-I доктаалыга дараазында өскерилгелерни киирер:

а) II кезектин 1 пунктузунда «болгаш хууда сайгарлыкчыларга» дээн сөстөрүн ал кааптар; б) II кезектин 4 пунктузун бүрүнү-биле ал кааптар; в) II кезектин 5 пунктузун дараазында редакция-биле киирер:

«5. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырганың төлээлеттинген органы комиссия тургузарының дугайында шиптирни хүлээп алыр. Составын болгаш ажылының чурумун

«Барааннар хандырылганынга, ажилдар күүселдезинге, күрүне болгаш муниципалдыг хергелдерге ачы-дуза чедирериниң чагыгларын таарыштыр тургузарының дугайында» Федералдыг хоойлуңун нормалары-биле тодараткан:

г) II кезектин 6 пунктузун бүрүнү-биле ал кааптар;

д) II кезектин 9, 10 пунктуларында «болгаш хууда сайгарлыкчылар-биле» дээн сөстү ал кааптар;

е) IV кезектин 5 пунктузунда «хууда сайгарлыкчылар» дээн сөстү ал кааптар;

ж) IV кезектин 6 пунктузунда «болгаш хууда сайгарлыкчылар» дээн сөстү ал кааптар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

3. Бо доктаал аңаа ат салган хүнүнден күштүг болур.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлжудулга палатазының Даргазы В. ОЮН.

Кызыл хоорай 2007 чылдың май 16 № 176 ХП-II

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ДОКТААЛДАРЫ

Тожу кожунунуң конкурс комиссиязының составының дугайында

«Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлуңун 37 чүүлүнүн 5 пунктузунун, «Тыва Республиканың Тожу кожунуну» муниципалдыг тургузуунун Уставынга үндезилээш Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының доктаадыры болза:

1. Тус чер чагырганың баштыңының албан-дужаалын ээлээринге Тожу кожунунун конкурс комиссиязының кежигүннериниң составындан үндүрери болза:

Олег Ховалыгович Хопуяны; Сергей Эрен-оолович Марчыны.

2. Тус чер чагырганың баштыңының албан-дужаалын ээлээринге Тожу кожунунун конкурс комиссиязының кежигүнүгө томуйлаары болза:

Андрей Иванович Чымбаны — Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузунун оралакчызы;

Альберт Толуяевич Барааны — Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агыйының агентилелин директору.

3. Бо доктаалды Тыва Республиканың Тожу кожунунун Төлээлекчилерниң тус чер хуралынче чорудар.

4. Бо доктаал хүлээп алган хүнүнден күштүг бооп кирер.

2007 чылдың май 17 № 54 Тп-II

Би-Хем кожунунуң конкурс комиссиязының составының дугайында

«Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлуңун 37 чүүлүнүн 5 пунктузунун, «Тыва Республиканың Би-Хем кожунуну» муниципалдыг тургузуунун Уставынга үндезилээш, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының доктаадыры болза:

1. Тус чер чагырганың баштыңының албан-дужаалын ээлээринге Би-Хем кожунунун конкурс комиссиязының составындан үндүрери болза: Валентина Ховалыговна Көк-Кысты.

2. Тус чер чагырганың баштыңының албан-дужаалын ээлээринге Би-Хем кожунунун конкурс комиссиязының кежигүнүгө томуйлаары болза:

Александр Намзыраевич Буурулдайны — Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының килдис эргелекчизи.

3. Бо доктаалды Тыва Республиканың Би-Хем кожунунун Төлээлекчилерниң тус чер хуралынче чорудар.

4. Бо доктаал хүлээп алган хүнүнден күштүг бооп кирер.

2007 чылдың май 17 № 55 Тп-II

Улуг-Хем кожунунуң конкурс комиссиязының составының дугайында

«Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлуңун 37 чүүлүнүн 5 пунктузунун, «Тыва Республиканың Улуг-Хем кожунуну» муниципалдыг тургузуунун Уставынга үндезилээш, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының доктаадыры болза:

1. Тус чер чагырганың баштыңының албан-дужаалын ээлээринге Улуг-Хем кожунунун конкурс комиссиязының кежигүннеринге томуйлаары болза:

Андрей Бадарчыевич Көктү — Тыва Республиканың Орук-транспорт болгаш харылзаа сайыдының оралакчызы;

Кан-оол Тимурович Давааны — Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайыды;

Салим Долаанович Кызыл-оолду — Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу.

2. Бо доктаалды Тыва Республиканың Улуг-Хем кожунунун Төлээлекчилерниң тус чер хуралынче чорудар.

3. Бо доктаал хүлээп алган хүнүнден күштүг бооп кирер.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Х. МОНГУШ.
2007 чылдың май 17 № 56 Тп-II

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының тургузуунуң дугайында

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының ЧАРЛЫ

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының дээштиг тургузуун хевирлеп тургузар сорулга-биле, Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «г» пунктузунга, Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының эрге-байдалының дугайында» 2003 чылдың январь 4-те № 97 УХ-I база «Тыва Республиканың Чазаның дугайында» 2003 чылдың декабрь 31-де № 95 УХ-I конституция хоойлуларынга дүүштүр доктаадырым болза:

1. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының капсырылгалаан тургузуун бадылаар.

2. Тыва Республиканың Аңныыр болгаш балык тудар талазы-биле хайгаарал албанын тургузар.

3. Тыва Республиканың Култура болгаш сүлдө-сүзүк хөгжүлдезиниң ямызы биле Тыва Республиканың Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар агентилелин катканының күсели-биле Тыва Республиканың Култура болгаш информация политиказының ямызын;

Тыва Республиканың Бойдус курлавырларының ажыгалының ямызы биле Тыва Республиканың Суг курлавырларының талазы-биле агентилелин катканының күсели-биле Тыва Республиканың Бойдус курлавырларының болгаш экология ямызын;

Тыва Республиканың Эртем, өөредилге черлериниң болгаш аныяктар политиказының ямызын, Тыва Республиканың Өөредилге ямызын болгаш Тыва Республиканың эге профессионал өөредилге талазы-биле агентилелин катканының күсели-биле Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының ямызын;

Тыва Республиканың Улетпүр ямызын болгаш Тыва Республиканың Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агый ямызын катканының күсели-биле Тыва Республиканың Улетпүр болгаш энергетика ямызын эде организастап тургузар.

Тыва Республиканың Даштыкы экономиктиг харылзаалар болгаш туризм талазы-биле ямызын Тыва Республиканың Даштыкы экономиктиг харылзаалар агентилели кылдыр;

Тыва Республиканың Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы хөгжүдөр ямызын Тыва Республиканың сайгарлыкчы ажыл-чорудулга болгаш туризм талазы-биле агентилел кылдыр;

Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агый болгаш ыяш улетпүрүнүн ямызын Тыва Республиканың арга-арыг ажыл-агый агентилели кылдыр;

Тыва Республиканың Орук агентилелин

Тыва Республиканың Орук-транспорт болгаш харылзаа ямызы кылдыр эде тургузар.

Тыва Республиканың Аңныыр болгаш аңныыр ажыл-агый талазы-биле агентилели болгаш Тыва Республиканың Балык тудар талазы-биле агентилелин Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аыш-чөм ямызынга кадар;

Тыва Республиканың Чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый талазы-биле агентилелин Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый ямызынга кадар.

4. Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлдө ямызын Тыва Республиканың Экономика ямызы кылдыр;

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө ямызын Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика ямызы кылдыр;

Тыва Республиканың күрүнениң экологтуг болгаш геология контролюн албаны Тыва Республиканың Бойдус курлавырларын ажыглаарының болгаш камгалаарының талазы-биле хайгаарал албаны кылдыр;

Тыва Республиканың күрүнениң чуртталга инспекциязының албаны Тыва Республиканың күрүнениң тудуг болгаш чуртталга хайгааралының албаны кылдыр эде адаар.

5. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Тыва Республиканың Чазаның Даргазының беш оралакчылары, оон иштинде ийи бири оралакчылары турарын;

Тыва Республиканың Чазаның Аппараты Тыва Республиканың Чазаның Аппаратының Удуртукчузу – Тыва Республиканың сайыды удуртуруп;

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының аттарын чогуур нормативтиг эрге-хоойлу актыларынга өскерилгелерни кииреринге чедир бо Чарлык-биле тодаразырын доктаадыр.

6. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының дугайында дүрүмнерни 2007 чылдың июнь 10-га чедир бадылаар;

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының дугайында Тыва Республиканың Чазаның Даргазының актыларынга чогуур өскерилгелерни киирер талазы-биле саналдарны 2007 чылдың июнь 15-ке чедир киирер;

кадрлар курлавырын камгалап арттырар болгаш күрүне албан-хаакчыларының күш-ажыл төлөври биле оларның ажыл-чорудулганының эчис түңнелдериниң аразында харылзааны тургузар сорулга-биле

Тыва Республиканың ямыларынга, албаннарынга база агентилелдеринге күш-ажыл төлөврениң дифференциялыг (тускайлаң аңгылаашкынныг) системазын тургузарының талазы-биле саналдарны ийи ай хуусаада белеткээр;

Тыва Республиканың хоойлжудулгалары-биле доктааткан хуусааларда эде тургузулга чорудулгаларын боттандыраарын болгаш хосталып үнүп турар ажылдакчыларга Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлжудулгалары-биле көрдүнген чигелделерни болгаш компенсацияларны бээрин хандырат; Боттарының актыларын бо Чарлыкка дүүштүр эдер.

7. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2007 чылдың май 21-де № 95 Чарлы-биле бадылаттынган

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының ТУРГУЗУ

1. Тыва Республиканың ямылары болгаш оларга чагыртыр Тыва Республиканың Албаннары болгаш Агентилелдери;

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аыш-чөм ямызы

Тыва Республиканың Ветеринар хайгааралының талазы-биле албаны;

Тыва Республиканың Аңныыр болгаш балык тывыжының талазы-биле хайгаарал албаны;

Тыва Республиканың Арага продукциязынга күрүне монолиязын хандырат талазы-биле албаны;

Тыва Республиканың боду чоруур машиналарның болгаш техниканың өске-даа хевирлериниң байдалының техниктиг хайгааралының талазы-биле албаны.

Тыва Республиканың Орук-транспорт комплекзиниң болгаш харылзаа ямызы Тыва Республиканың Кадык камгалал ямызы

Тыва Республиканың Чер болгаш өңчү-хөренги хамаарылгаларының ямызы

Тыва Республиканың Култура болгаш информация политиказының ямызы

Тыва Республиканың Архив агентилели Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының ямызы

Тыва Республиканың Бойдус курлавырларының болгаш экология ямызы

Тыва Республиканың Бойдус курлавырларының ажыглаарының болгаш камгалаарының талазы-биле хайгаарал албаны;

Тыва Республиканың арга-арыг ажыл-агыйының агентилели;

Тыва Республиканың Улетпүр болгаш энергетика ямызы;

Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый ямызы;

Тыва Республиканың күрүнениң тудуг болгаш чуртталга хайгааралының албаны

чагырга органнының тургузуунун дугайында» 2007 чылдың апрель 18-те № 9 Чарлының 1-8;10 пунктуларын;

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының тургузуунун дугайында» 2007 чылдың апрель 18-те № 9 Чарлының эскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында» Чарлынын күш чок деп санаар.

8. Бо Чарлык албан-хуузунда парлайтынган хүнүнден күштүг бооп кирер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай 2007 чылдың май 21 № 95.

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика ямызы

Тыва Республиканың чурттакчы чонунун ажыл-биле хандырытылганының күрүне албаны

Тыва Республиканың Саң-хөө ямызы Тыва Республиканың Экономика ямызы

Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албаны;

Тыва Республиканың Даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле агентилели;

Тыва Республиканың сайгарлыкчы чорук болгаш туризм талазы-биле агентилели

Тыва Республиканың Москвада доктаамал төлээ чери

2. Күүсекчи эрге-чагырганың удуртулганы Тыва Республиканың Чазаның Даргазы боттандырат органны;

Тыва Республиканың Саң-хөө-бюджет хайгааралының талазы-биле албаны

3. Күүсекчи эрге-чагырганың удуртулганы Тыва Республиканың Чазаны боттандырат органны;

Тыва Республиканың девискээринге хамааты камгалал, онза байдалдардан чурттакчы чонун болгаш девискээрлерни камгалаар, өртке удур айыыл чок чорук талазы-биле ажыл-чорудулганы хандырат талазы-биле агентилели;

Тыва Республиканың Чаргы чарар судьяларның болгаш күрүнениң нотариал контраларының ажыл-чорудулганын хандырат талазы-биле агентилел;

Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилели;

Тыва Республиканың Хамааты байдалының актыларының бижилгезиниң эргелели (агентилел)

"ДАГ-УЖУ" арат ажил-агыйда

Удавас, июнь 2-де, Чита хоорайга Россияның регионнарының уксаалыг шээр мал азырап өстүрүп турар көдээ ажил-агый бүдүрүлгелериниң, арат ажил-агыйларының бүдүрүкчү болгаш шээр малының делгелгези, оларның продуктулуг чоруун рекламалап чорудар. Ярмарканың төнчүзүндө садып алыкчыларның сонуургалын, үнелелин чедип алган уксаалыг шээр мал ээлеринге дипломнарны, улуг өртектиг шаңналдарны тыпсыр дугайында медээ бар. Ол ышкыш ярмарка үезинде уксаалыг шээр малдарны садып-саарар азы орнажыр дугайында керээлерни чарары көрдүнүп турар.

КОЖУУНГА ТЫВА УКСААЛЫГ ХОЙЛАРНЫ ӨСТҮРЕР

Ынчангаш чылдың-на эртип турар бо ярмарка мал ажилын сайзырадыр, ооң уксаалыг чоруун экижидер күзөлдүг бүдүрүлгелериниң, арат ажил-агыйларының удуртукчуларының сонуургалын оттуруп турар болгаш олар аңаа белеткел ажилдарын баш удур бижырымчалыг чорудуп, аңаа кириштирер уксаалыг шээр малын шилип эгелей берген.

Тыва Республикадан бо ярмарканың ажилына киржир эргени Чөөн-Хемчик кожуунуң «Даг-Ужу» арат ажил-агыйы, Улуг-Хем кожуунуң «Эйлиг-Хем», Мөңгүн-Тайга кожуунуң «Мөген-Бүрен» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгелери чедип алганнар. Мал ажил-агыйлыг бо ийи бүдүрүлгелер уярмаркага каш удаа киржип, шаңналдыг черлерни удаа-дараа ал келген арга-дуржулгалыг бүдүрүлгелер.

Чөөн-Хемчик кожуунуң «Даг-Ужу» арат ажил-агыйы 1992 чылда тургустунган. Ажил-агыйны Мөңгө-Назын Лодаевич, Маргарита Дырзамаевна Ондарлар боттарының 60-70 баш хуу шээр малын өзек кылгаш, өстүрүп эгелзэн. Ажил-агыйны эгелеп алыры ындыг-ла амыр эвес. Оларның чымыштыг ажил-ижин хөгжүдүп алырына хун бүрүдө хөй-ле шаптаразыннар, бергедээш-киннер таваржып турза-даа, «күзөл күштүг» деп үлегер домакта сөглзэн дег, Маргарита биле Мөңгө-Назынның амырдыралга боттандырар дээн күзөлдөр оларның бир демниг, кызымак күш-ажылының ачызында бо хуннерде боттанган. Муң ажыг баш тыва уксаалыг хойлар, хөй бода мал, уксаалыг аъттар оларның коданы сыңмастаан деп болур.

Ажилчын күжү эвээш өг-бүлге ынча хөй малды азырап өстүрери ындыг-ла амыр эвес херек. Ынчангаш олар малының уксаалыгынча онза кичээнгейни салган. Өвүр кожуунуң ажил-агыйларындан тыва уксаалыг бүдүрүкчү кошкарларны садып алгаш, селекция ажилын практика кырында чорудуп эгелзэннер. Тыва уксаалыг төрүүр аныяк хойларны база саткаш, сула эдержилгени чорутканнар. Төрүүр хойларның оолдашкынын апрель, май айларда чорударын сүмелешкеш, шак-ла ынчаар кылганнар-даа. Түннелинде арат ажил-агыйы арыг тыва уксаалыг, узун дүктүг, зыткири 64 хуу чедэ бээр хойларны өстүрүп алган.

Кожуун чагыргазының чоокта чаа сонгуткан даргазы Анатолий Начын-оолович Тулуш бо арат ажил-агыйын дораан-на сонуургап, оларның хой өстүрер арга-дуржулгалыг көөрү-биле май 14-те «Даг-Ужунга» чедип, араттар-биле ужуражып, оларның-биле чугааны кылган. Кожуунуң чагырга даргазы-биле көдээ ажил-агый эргелелиниң начальниги Галина Ондар, көдээ чагыргалар-биле ажил чорудар килдистиң эргелекчизи Аржаалга Монгуш база бо чүүлдүң автору чораан.

Тыва Республиканың девискээринге мал, чер ажил-агыйын мурнады хөгжүдөр дугайында Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.В. Кара-оолдун айтышкынын амыдыралга боттандырарда аңаа өзек бүдүрүлгелер улуг рольду

хонук эрте чедерин дугурушкан. Чугаа аразында өг-бүлениң херээжен ээзи Маргарита Дырзамаевна кожуун чагырга даргазы кижиниң ооң коданынга бир-ле дугаарында чедип келгенинге сеткилиниң ханызындан өөрүп, бо ажил-агыйны сайзырадырынга чагырга чери, ооң көдээ ажил-агый талазы-биле эргелели тодарагай деткимчени бээр боор дээрзинге идегелин илереткен. Анатолий Начын-оолович оларга бүгү талалыг деткимчени көргүзерин чугаалааш, малчыннарның кодан девискээрин, оларның мал-маганын сонуургап көргөн. Бо арат ажил-агыйы шыырак орулгалыг болуп турары ооң кодан девискээринден-не илден. Өг-бүлениң бажыны делгем, чырык, коданче электри шугумун шөйгөн, соодукчу, өңнүг телевизор бар. Спутник антенназының дузазы-биле хөй теле-дамчыдылгаларны көрүп турар. Хүн күжү-биле ажилдаар электри станциязы курлавырда турар. Даштын чаа ГАЗ-53, ВАЗ-09 маркаларның улуг-биче автомашиналары база бар. Аян-чорук кылып мунар Орлов уксааның челер аъттары баглаашта бажын савап, девиржи-самнап каап турлар.

Анатолий Начын-оолович бо арат ажил-агыйның баазанынга кедизинде барып тыва уксаалыг хойлар өстүрер өзек бүдүрүлгө организаастаар дугайында көдээ ажил-агый специалистери болгаш «Даг-Ужу» арат ажил-агыйының удуртукчулары-биле сүмелешкен. Ооң-биле чергелештир Чита хоорайга июнь 2-де болур ярмаркага баш удур белеткел ажилдарын чорударын, ындыг ярмаркага киржип шаг болган ажил-агыйларның специалистери-биле сүмелешип, оларның-биле арга-дуржулга солчурун Анатолий Начын-оолович онзалал дем-деглзэн. Ол делгелге-садыглажылгага кириштирер бүдүрүкчү кошкарларны, төрүүр хойларны, бир харлыг эр, кыс хой оолдарын баш удур шилип, оларның орукка чиир чемин белеткеп ап, ярмарканың болуп эртер хүнүнге чедир 2-3

таары баглаашта бажын савап, девиржи-самнап каап турлар. Өг-бүлө ийи оолдуг, улуу Кызылда политехниктиг институтта өөренип турар, хеймери чоокта чаа шеригден халажып келген, ол көдээ ажил-агый механиги эртемниг. Олар база бо ажил-агыйның кежигүннери.

Чадагай хой кажаазында 400 ажыг хой хураганнарын бир демниг эмзирген турлар. Шаанда ышкыш хураган ыдар сакманчиктер-даа чок. Хойлар оолдапкаш, хураганнарын боттары-ла эмзире бээр. Олар өске улусту боттарында чагдатпастар. Тыва уксааның хойларын шаандагы меринос хой ышкыш азыраваас. Олар чер оъттап, агып бадып чыдар арыг хем суу-биле суксунун хандырып алырлар дээрзин коданның ээзи Мөңгө-Назын Лодаевич тайылбырлады. Кажаада турар төрзэн хойларга немелде

Арат Мөңгө-Назын Лодаевич Ондар, Чөөн-Хемчик кожуунуң чагырга даргазы Анатолий Начын-оолович Тулуш.

чем кылдыр ногаан сигенни каап берип турар. Одарда 600 ажыг баш хуннун-не оолдап турар. Аваларының изиг аа-сүдүн эмген чаш хураганнар каш шак болгаш дешкилежип, каш хонуктан чер оьдун чип эгелей бээрлер. Чаш хураганнар меринос уксааның хойларының оолдары ышкыш соокка-даа алыспас, өкпезинге-даа дегдирбес, ижин-хырын аарындан-даа аарывас, тус черниң агаар-бойдузунга чаңчыккан, аң-мең ышкыш имунитеди кедергей шыдамык болганындан өлүп хораар чоруу эвээш. Ындыг болганындан хойларның баш саны кайгамчык дүргөн өзүп көвүдээр. Чоокта чаа республиканың Көдээ ажил-агый яамызының бир харысалгалыг ажилдакчызы бо ажил-агыйга Бурятиядан арга-дуржулга солчуп келген көдээ ажил-агый специалистери-биле кээп, тыва уксааның хойларын сонуургаткан. Бурят специалист: «Бо чылын хойларыңарны кыш ажы-рарда чеже тонна кургаг мал чемин белеткедиңер?» — деп айтырыгы салган. «Чылдың-на 10 тонна сиген белеткеп алыр улус бис, ону безин колдуунда бода малга, аъттарга каап бээр бис» — деп, малчыннар харыылаан. Ындыг харыы дыңнаан аалчы кайгал ханмаан, аңаа бүүрээр хире эвес болганындан, ооң чылдагаанын катпакатап айтырып шаг болган. Чүгө дизе, Бурятияда колдуунда чинге нарын дүктүг меринос уксааның хойларын өстүрүп турар улус болган. Ол уксааның хойларының не-

гелдизи дыка улуг. Хураганнарын чылыг кажаага азыраар, ижер суун сөөртүп эккеп бээр. Немелде минералдыг чемнер, сула, комбикорм база хереглээр. 300 баш төрүүр хойнуң чаш оолдарын ажаарда, 6 хире дуржулгалыг сакманчиктерни 3-4 ай ишинде төлевирлиг ажилдадып турар. Ынчангаш хой ажил-агыйы оларда дыка улуг чарыгдалдыг болуп, бүдүргөн продукциязының бот-үнези аар.

Моон алгаш көөрге, тыва уксааның хойларын өстүрери ажыктыг ышкыжыл. Кожуунуң чагырга даргазы Анатолий Начын-оолович Тулуш бо ажил-агыйны тыва уксаалыг хойлар өстүрер өзек ажил-агый болдурган, ол талазы-биле арга-дуржулгалыг кожуун ишинге непередир ажилды чорударын көдээ ажил-агый эргелелинге сүмелзэн.

«Даг-Ужу» арат ажил-агыйның удуртукчузу, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы Мөңгө-Назын Лодаевич биле ооң өөнүн херээжен ээзи, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының хүндүлел бижиниң эдилекчизи Маргарита Дырзамаевнаның чымыштыг ажил-ижиниң дугайында кысказы-биле төөгүүрге мындыг-дыр. Чита хоорайга болур уксаалыг шээр мал ярмарказына чедипкиржип, аңаа кожуунуң болгаш республиканың ат-алдарын камгалап, шаңнал-макталдыг ээл келирин оларга күзеп каалыңар.

Каадыр-оол ТУВАК.
Чөөн-Хемчик кожууну.

Тыва Республиканың судьяларның квалификация коллегиязынга хөй-ниити төлээлекчилериниң шилилгезиниң КОНКУРУЗУ

Тыва Республиканың «Тыва Республиканың судьяларның квалификация коллегиязынга хөй-ниити төлээлекчилериниң дугайында» Хоойлузунуң 2 чүүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының конкурс комиссиязы Тыва Республиканың су-

дьяларның квалификация коллегиязынга хөй-ниити төлээлекчилериниң кандидатураларын баш удур сайгарып көөрү-биле ажилдаар хостуг дөрт олудунга томуйлаашкын чорудуунун эгелзенин чарлап тур. Тыва Республиканың судьяларның квалификация коллегиязының составынга

кандидатураларны күш-ажылчы коллективтер, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның, өөредилге черлериниң хоочуннар чөвүлелдери, хөй-ниити каттыжышкынар, хамаатыларның чурттап турар черлериниң аайы-биле хуралдары (чыыштары) депшидип үндүрер. Кандидаттарга чогуур документтерни бо дыңнадыг-

ны массалыг информация чепсектеринге парлаан хүнүнден эгелеп 30 календарлыг хонук дургузунда (2007 чылдың июнь 22-ге чедир) Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазынга кирирер. Адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 32, кабинет 118, телефону 1-40-53.

Ажык чугаа

Хонук-оол МОНГУШ: «ЭПТИГ-ЧӨПТҮГ ЧУРТТААЛЫҢАР, АЖЫЛ-АГЫЙЖЫ БОЛУУЛУҢАР»

Республиканың амыдыралына эргилделиг болуушкун болуп, ТР-ниң чаа Чазаа тургустунуп, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталары-биле бир демниг ажылдап кирипкен. Республиканың амыдыралына эргежок чугула айтырыгларны шиитпирлеп эгелей берген. ТР-ниң Улуг Хуралының палаталарына хамааржыр база өске-даа айтырыглар талазы-биле Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының Даргазы Хонук-оол Доржуевич МОНГУШ-биле ажык чугааны кылдым.

— Бистиң республикада Улуг Хурал ийи — Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палатазындан тургустунган болгай, бирээзин «Үстүкү», бирээзин «Адаккы палата» дээр. Ол дугайында чүнү чугаалап болур силер, Хонук-оол Доржуевич?

— Бистиң республикага 2001 чылда бүгү чонунуң хүлээп алган Конституциязын өзүгүе бисте ийи палаталыг Парламент ажылдап турар. Парламентини ниитизиле Улуг Хурал деп адап турар бис. Ынчаарга, Конституцияның 96-гы чүүлүндө азы Конституцияның 9 дугаар эгезинде, Улуг Хурал ийи — Хоойлужудулга болгаш Төлээлекчилер палатазындан тургустунган. Хоойлужудулга палатазы 32 депутаттыг, а Төлээлекчилер палатазы 130 депутаттыг деп дорт бижи каан. Улуг Хуралдың ниити хуусаазы 4 чыл болгаш депутаттарны катап сонгуп турар. Бо ийи палатаның ажылына хамаарыштыр чугаалап болза, кол-ла хүлээлгесин — республиканың амыдыралына эргежок чугула хоойлуларны ажылдап кылыры. Хоойлужудулга палатазына (адаккы палатага) хоойлуну хүлээп алырга, Төлээлекчилер палатазы (үстүкү палата) ону чүүлүгү деп хүлээп алгаш, Чазак Даргазына ат салдырары-биле чорудар. Оон соонда, хоойлу күштүг болуп кирер. Оон-биле чергелештир палаталарының боттарының чорудар өске-даа ажылдарын Конституцияда база шуптузун дес-дараалаштыр бижи каан. Чижээлээрге, бистиң Төлээлекчилер палатазына чүгүле хоойлулар көөр эвес, Конституцияга эдилгелерни кириери, референдуму чарлаары, ол ышкаш сонгулда комиссиязының кежигүннеринин чартыын сонгууру, чаргы чарар судья дээр судьяларны бадылаары база хамааржыр. Оон ыңай Чазактың мурнундан Россияның өске субъектилерини-биле чарган керээлерни албан бистиң палатавыска быжыглап, аңаа база катап көргөн турар уjurлуг.

Сөөлгү үеде чамдык кижилер, бистиң депутаттарның-даа аразында, чижээлээрге: «Ийи палаталыг парламент республиканың бюджетинге аар болуп турар, ынчангаш, Төлээлекчилер палатазын ал каапкаш, чаңгыс палаталыг парламенттен тургусса кандыгыл?» деп айтырыгны көдүрүп турар апарган. Ынчангаш аңаа хамаарыштыр мээң чугаалаксап турарым дараазында чүүлдер бар. Бирээде, ийи палаталыг парламент дээр, ол болза Конституция-дыр, ындыг болганда,

ону кандыг-бир кижиниң азы кезек кижилерниң күзели-биле Конституцияны өскерттир эрге чок. А мен бодум кажан Хоойлужудулга палатазына ажылдап тургаштын, Парламентини аргалыг-ла болза чаңгыс палаталыг кылдыр тургусса кандыг чүвөл деп айтырыгны көдүрүп чораан мен, ол дугайын чугаалап-даа турган мен. Хоойлужудулга палатазын болгаш Төлээлекчилер палатазын чаңгыс палаталыг Парламент кылырының мурнунда, бир дугаарында, Конституцияга эдилгелерни кириер. Конституцияга өскерилгелер кириер айтырыг тургустунуп келген болганда, Төлээлекчилер палатазының инициативазын көрүп тургаш, күстен бээр Конституцияга эдилгелер кириери-биле дээди эртемниг, үр чылдарда ажылдап каапкан юристерни, экономистерни болгаш өске-даа эртемниг эш-өөрлерни арга-дуржулазын ажыглап тургаш, Конституцияга эдилгелер кириер комиссияны тургузуп болур. Ол комиссия кириер эдилгелерни шуут белеткээш, ону Сибириниң Федералдыг округка, Россияның Президентизиниң Администрациязына, Россияның эртемнер академиязының юстиция талазы-биле институту-биле кады сүмележи көрүп тургаш, Конституцияга эдилгени белеткеп алган түнелинде, 2008 чылдың бир таптыг үезин көрүп тургаш, күзүн бе азы чазын бе чонга референдуму чарлаар. Чүге дизе, Конституцияны бо өскерлишкинин чүгүле референдум-биле кылыр. Ынчангаш чонга улуг референдуму эрттиргеш, ол референдумга белеткээш Конституцияга чаңгыс палаталыг парламентини тургузар дугайында айтырыгны чугаалажып болур. Мээң бодап турарым болза, ниити депутаттарның саны чок-ла болза 135, чок-ла болза 65 депутаттан тургустунар, Улуг Хурал дивейн, Дээди Хурал деп атче катап эглип кээр болза эки деп бодап турар мен. Оон иштинде 11 депутат хостаткан, хоойлу белеткээр кылдыр ажылдаар. 2 чыл болгаш 9 депутатты (даргазы биле оралакчызын солувайн), а комитеттер даргалап турар 9 депутатты, орустап адаарга «ротация» дээр, тывалаарга болза, оларның 2 чыл болгаш солжуглазын албан кылыр болза эки. Чүге ындыгыл дээр, 2 чыл болгаш депутат ажылына эглип кээрге эптиг, кижини бүрүзү депутат хуусаазы төнерге, бодунуң ажылына ажылдаар болгай. 4 чыл болгаш депутат кижиниң эрги ажылына катап эглири кончуг нарын боор чораан. Оон соонда депутаттар 4 чыл болгаш ажыл тыппайн, хилинчек-

тенир боор чорду, ону көрүп чордум. Ындыг байдалды болдурбазы-биле ийи чыл болгаш-ла, комитет даргалары солчуп турар, 11 кижини ажылдаары бистиң парламентинге кончуг эптиг. Арткан депутаттар боттарының кол ажылына ажылдавышаан, депутат хүлээлгезин күүседип, бир айда бир катап чыылгаштын херек хоойлуларны сессияларга хүлээп ап турар болза ажырбас деп санап турар мен.

Ийи дугаарында, Тывага катап Тываның Президентизи деп эрге-дужаалды эгидер болза эки. Ону ам ажыл-агыйга-даа, черле ынчаш бистиң республиканы өске субъектилерге, Москвага-даа болза үргүлчү Тываның Чазааның Баштыңчызы дээр-дир бис. Ол Тываның бир дугаар кижизи болур, ынчангаш Тываны төлээлеп чоруур болгай. Ынчангаш черле өске-даа республикага эргежок чугула айтырыглар шиитпирлээринге, Тываның адынга-даа, Тываның Президентизи деп атты дедир эгидер болза эки. Кажан референдум хүлээп алырда мындыг чүүлдерни бижи алыр болза ажырбас деп бодаар мен. Референдум болганының сөөлүндө, Тываның Президентизи деп атты дораан тыпсыр кылдыр.

Хоойлужудулга болгаш Төлээлекчилер палатазының депутаттары бо сонгуктан үезинге чедир ажылдаар, а чаа сонгулда-ларга чаңгыс палаталыг депутаттары сонгуу деп хоойлу албан бижиер. Чүге ындыгыл дээр, Хоойлужудулга-даа, Төлээлекчилер-даа палатазының депутаттары 4 чыл хуусаалыг сонгуктан болгай. Оларның эрге-дужаалын электен «үзе кезип», моон сонгаар депутаттавайн барыңар дээр, кончуг эпчок. Олар болза чижилгелиг, берге сонгулда-ларны эрткен, оларның салым-чолунга аар үле онаашканы билдингир. Сонгулда-ларны эртип алыр дээш үндүргөн хөй чарыгдалдары-даа бар болгай. Бо чыыштын депутаттары бодунуң 4 чылынга чедир ажылдаарга-даа ындыг улуг чарыгдал турбас деп бодаар мен. Чүге дизе, ийи чыл артканда катап сонгулда-ларны чарлаарга, сонгулда-ларга кайы-бир палатаны тутканындан хөй акшаны чарыптар болгай бис. Ынчангаш черле мээң бодап чоруурум: Конституцияны үревейн, бо депутаттары боттарының сонгуктан үезинге чедир ажылдадып, Конституцияны өскерилгезин келир сонгулда-ларга ажыглаар болза, мен оон-биле чөпшээрери мен. А бир эвес кел дээр болза, Конституцияны комиссияларына ажылдап-даа болур мен. Чүге дизе, 1993 чылда

база ол ышкаш 2001 чылда хүлээп алган Конституцияларның ажыл-чын бөлүктөрүнө киржи, бодунуң санал-оналдарымын кирип чораан арга-дуржулгам бар.

— Тываның чаа Чазаа тургустунган-дыр, бо талазы-биле чүнү чугаалап болур силер?

— Бо талазы-биле чугаалаксап олурар чүүлүм чүл дээр, кажан бистиң Чазактың Даргазы чораан Ш.Д. Ооржактың хуусаазы чедип кээрге, кончуг улуг шилилгени РФ-тин Президент Административиязы кылган деп санаар мен. 20 хире кандидаттарны өөренип көргөш, 3 кижиниң адын сөөлгү даңзын кириген турган. Шериг-оол Дизижикинниң, Шолбан Валерьевичиниң, оон иштинде мээң адым база кирген турган. Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путин шилилгени кылгаш, 3 кижиниң аразындан Шолбан Валерьевич Кара-оолду шилип алган-дыр. Ону боттары-выстың палаталары-выстың каттышкан сессиязынга бадылап алдывыс, бистиң палатадан кончуг хөй үнү ап, 111 депутат бадылаан. Бодум хуумда Шолбан Валерьевичке чуректи ханызындан улуг байырына база катап чедиркээрдир мен. Оон амыдырал-чуртталгазынга, ажыл-ижинге улуг-улуг чедишкенин күзээр мен. Кажан бистиң чаңгыс чер-чурттуувус С.К. Шойгу маңа чедип келеш: «Сээң-даа кандидатураңны, Шолбан Валерьевичиниң-даа кандидатуразын денге деткип турган мен, Доржуевич, а Россияның Президентизи Шолбан Валерьевичини шилип алган» деп, меңээ чугаалаар чорду.

Бирээде, мээң ат-фамилиямны киригенинге, Тыва Республиканың харысалгалыг ажылдакчыларына, Сибирь Федералдыг округта Президентиниң Бүрүн эргелиг төлээзи А.Квашнинге, ол ышкаш Президент Администрациязының ажылдакчыларына, амы-хуумда С.К. Шойгуга деткээни дээш улуу-биле четтиргенимни илередип тур мен. Чүге дизе, Тываны баштаар 3 кижиниң аразына адым киргени дээр, меңээ чонунуң улуг хүндүктели, кончуг улуг алдар-ат-тыр деп санап чоруур мен. 3 кижини Чазак Даргазы болбас дээрзи билдингир, ынчангаш бирээзин шилип алганы дээр-ле, чөптүг шилилге-дир деп көрүп турар мен. Улуг японнар: «Кажан чазак баштыңчызын шилип алган-

да, бо болза бистиң аравыстан бир кижини-дир» — дээр. А бистер болза шаанда кажан-бир кижини бир организацияны азы чазакты даргалай бээр, мынча дээр чораан болгай бис: «Че, бо даргага деңнежир кижини чок», орустап чугаалаарга альтернатива чок деп чугаалап, кижилерни боттары-выс-ла үрөп ап чораан-дыр бис. Борто кол-ла чугаалаксап каап турар чүвөлүм чүл дээр, чаа Чазак кончуг кыска хуусаа иштинде, орай кежээге чедир ажылдап тургаш, чаа Чазакты тургузуп турлар. Ынчангаш, кымның-биле ажылдаары, бодунга ажылдаар сайыттары, бодунуң командазын боду шилип алыры Чазактың Даргазына сонгуктан кижиниң бодунуң херээ-дир. Бис ынаар шуут киришпейн турар бис. Кижиге черле бодунга тааржыр, бедик профессионал, ажылгыр кижилер херек. Мен бо хүнде Чазактың чорудуп турар шилилге ажылы, ол ышкаш салып турар сайыттарын деткир мен, чүге дизе, чаа кижилер чаа көрүш-биле ажылдазын, черле ындыг турар-даа уjurлуг. Оон-биле чергелештир чугаалаксап турар чүүлүм — чаа сонгуктан кижилер эргиде ажылдап турган кижилерни эмин эрттир шүгүмчүлээринче эвес, чаа ажылдарже дүргөн шымнып кирер болза эки. Эргиде ажылдап чораан кижилер — кончуг берге үелерни чүктөп эртип келдире, мен ону каа-даа болза чугаалаар мен.

Ийде, Шериг-оол Дизижикинни кончуг берге реформаның эң берге дээң чылдарында бо аар чүктү чүктөп эрткен кижини бо. Бо даргага хамаарыштыр улуг хүндүктел турар болза эки деп бодаар мен. Оон-даа мурнунда ажылдап турган даргалар бардыр чижээлээрге, С.К.-Х. Тока, Г.Ч. Ширшин. Ажылы-биле чугаалаарга, совет үени сөөлгү үеде чамдык улустар бактап турар болгай. Ындыг-даа болза, ылаңгыя Тыва Республиканы тургузуп турда, чаа Тыва төрүттүнүп турда, совет Чазак Тываны хөгжүдөр талазы-биле канчаар-даа аажок улуг ажылдарны чоруткан турган. Хамык өөредилге черлерин тургузуп, кижилерни билигге чедирип, эмнелгелерни ажыдып, совхозтарны тургузуп, ажыл-агыйны канчаар организастаарын чонга өөредип турган. Ол болза кончуг улуг революция-дыр, ажылы-биле чугаалаар болза, совет үеде космосче уjurлуг эгеледивис, атомнуг

чепсек-херекселди-даа болза совет үеде кылып турган. Фашисттер Германияны тиелеп алып дээш коммунистерниң дайын үезинде болгаш черле чурт камгалалының талазы-биле кылып чоруткан ажылын деңээр чүве чок. Ындыг-даа болза, ол эртен үениң частырыгларын катаптавас болза эки. Коммунистерниң чедир көрбейн барган чүүлү дээрге, хөй кижини репрессияга кииргени, кижилерниң бот-сонуургалын деңей көөрүшүн эвес чорук. Кижилер шиллелгизинге коммунистерни багай эвес деп билер мен, ынчалза-даа кадрлар талазы-биле альтернативтиг (чижилгелиг) сонгулдалар деп чүвени чедир көрбээн. База эң улуг частыры — сөөлгү чылдарда чурттуң экономикаының чаңгыс черге таптаашкыны, кижилерниң садып алып бараанының болгаш ааш-чеминиң эвээжээн, черле бо дээш, өске-даа айтырыглар талазы-биле коммунистерниң чедир көрбейн турган чүүлери дыка хөй болган ийин. Ынчангаш мону катаптавас болза эки. Ындыг-даа болза, бистин эртен төөгүвүске, черле кылып чоруткан ажылы-выска чаа Чазактың кежигүннери, оон удуртукчулары кончуг хумагалыг, эки хамаарылгалыг чоруур болза, ынчан бис улуг сайзыралче кирип болур-дыр бис деп санап чоруур мен.

Моон-биле чергелештир бодум хуумда, бистин палатаның-даа депутаттары 111 кижилер бадылап, шын шиллелени кылган болгай бис, ынчангаш Шолбан Валерьевичини чаа Чазак, оларның чаа идеяларын, ылаңгыя көдээ ажыл-агыйны деткир дээнин шупту талазы-биле деткир турар бис. Өске-даа күрүне органның, бистин чаңгыс чер-чурттуглары-выс-даа болза чаа Чазактың деткир болза эки. Бир эвес эргиде ышкаш чонну чаңгыс аайландырабайн, удур-дидир месилдежиңи туруп бээр болзувусса, бистин сайзыралывыска кончуг берге чүүлдер тургустунуп кээп болур. Оон аңгыда кожуннар, суурлар аразында ылгажыр, фамилиялар аайы-биле ылгажыр чорукту шуут чидиргеш, республиканың чурттакчы чонун шаандакы ышкаш чаңгыс аай байдалче кирер ужурлуг. Чүгле ажыл, хөгжүлдө дээш ажилдаар болзувусса, чоокку регионнарның деңнелинге чедир хөгжүп үнүп кээр бүгү барымдаалар бистин республикада бар. Бо талазы-биле кандыг-даа деңнелдин удуртукчулары бир демниг ажилдаар болза эки деп бодаар мен, Ынчангаш бистин палатаның депутаттары чаа Чазакты бүгү талазы-биле деткир турар деп билип турар мен.

— Силерни хөй чылдар иштинде удуртукчу ажилга ажилдап турганыңардан аңгыда, хөй чылдар иштинде депутаттап келген аргадуржулгалыг парламент ажилдакчызы деп болур. Бистин Тываның чурттакчы чонунун келир үеде амыдырал-чуртталгазын чүңү черле сүмелеп болур силер, Хонук-оол Доржуевич?

— Бирээде, удур туржуушкундан дүрген үнер болза эки деп черле катаптап чугаалап кагымза ажырас боор. Сонгулдалар болган-дыр, шиллелер эртен, бүгү Тываның чону чаңгыс аай бооп, ажил-амыдыралче кирер болза эки. Чижээлээрге, часкы үеде тараажылар тараа тарып, ногаа тарыыр кижилер ногазын тарып, мал-маганының бажын өстүрер талазы-биле бүгү-ле хемчеглерни алып болза эки.

Бис чоокта чаа тус чер ботбашкарылганының ниити принциптеринин дугайында Федералдыг 131 дугаарлыг хоойлунун күүсел-

дизиниң талазы-биле 5 кожунну дыңнап көрдүвүс. Ында бистин киирген сүмелеривисте дыка хөй чүүлдер кирип турар. Ынчангаш Тыва Чазак депутаттарының киирген бо сүмелерин элээн эки өөренип көрүп, ону амыдыралга боттандырап талазы-биле тодаргай хемчеглерни алып болза эки. Чазак болгаш күрүне органның ажилдап турар кижилерге таарымчалыг байдалды тургузуп, хоойлуну, үндүрүлгелерни, база ол ышкаш оон-даа өске доктаал-шиитпирлерни бөдүүн кижилерге угландырган турар болза эки, чүгле кижилердиде. Тывада бүгү-ле ажилдап чоруур кижилер амыдырал-чуртталга дээш кызып-ла ажилдаарын күзээр мен. Кижилер бүрүзүнүн салым-хуузу бодунун холунда болганда, күрүне органы силерге ажилдаар талазы-биле бүгү-ле байдалды тургузуп берген төлээде, арага-дарыже хандыкпайн, чон черле амыдырал-чуртталга дээш кызып, эки ажилдаар болза, ынчан бистин чуртталгавыс экижиңи. Хүннүн-не Чазак органның ол-бо чүве эккелиңер, ону-мону кылбаан силер, мону бербээн-дир силер деп үргүлчү чарбыттынып орап болзувусса, оон кижилерниң амыдыралының деңнели кудулаарындан өске, кажан-даа эки чүүлге чедирбес. Чоннун мындыг үлегер чугаазы бар болгай: балыктаар кижиге сырткыышты тутсуп бээлиңер, ол кижилер боду балыктап, боду чемнензин дээр. Сырткыыш дээрге, мээң чугаалап олурарым-биле, эрге-хоойлу, үндүрүг болгаш акшакөпөөк, үндүрүг талазы-биле Чазак улуг дузаны көргүзүр. Чонувус бодунун амыдыралын экижидер сорулгалыг бар бүгү аргадуржулгалыг ажылаар ужурлуг.

Моон өске бир чугаалак сап каап турар чүүлүм чүл дээрге, сонгулдалардан ырай бердивис, оон болганындан бээр (март айны санавакка) 7 ай чеде бердивис. Сонгулда сөөлүңде үскүлөжиле алгаш турбайн, солуннарга бот-боттарывыстың аттарывысты карартыр парлап-парлап, бактажыр чоруувастан черле үнер болзувусса эки. Сонгаартан келген бир сайыт-биле чугаалажып ордум, ол келген кижилер тываларның үскүлөжиле кайыын, чүден кээп турар чүвөл деп, дыка кайгап чугаалап орап чорду. Ол кижинин бодунун ажилдап чоруур облазында ындыг чүүл болбайн турар. Ынчангаштың боттарывысты чижир чоруктан, бир кижилер бир черге ажилдай бээрге соондан чагаа бижири, адааргаар, өжээргээр, уруг-дарыывысты адааргажыр мындыг янзылыг чоруктан дүрген чайлап, ону болдурбас болза, тыва чоннун ниити байдалы-даа, чуртталгазы-даа арыг болур, кижилерни ажилче чорударга-даа эки-ле болгай. Ынчангаш тыва чон күзениң эвес бо байдалдан дарый уштунар болза эки. Бистин сөөлгү болган сонгулдаларывыс (октябрь айда, март айда) соонда көрүп турарывыска, черле эмин эрттир бот-боттарывысты бактажып, оон соондан үен-даян чагаалар бижири чорудар чүүлдер бистин республикада дыка сайзыраан-дыр. Бо талазы-биле С.К. Шойгу-даа бистин болуп турган сессиявыска: «Эптиг-чөптүг чурттап көрүнүр, чаңгыс чер-чурттугларымыз — деп, хөлчөк угаадылгы кыйгыны салган чүвө. Ынчангаш тыва чонумдан дилээрим болза, эптиг-чөптүг чурттаалыңар, ажил-агыйжы болулуңар, амыдырал-чуртталгавыс дээш кызып көрээлиңер, кижилер бүрүзү канчаар ажилдаар болдур, шак ынчаар чурттаар деп чүвени черле билип алып болза артык эвес.

Сергей ХЕРТЕК чугаалашкан.

Амыдыралдың бүгү-ле өскерилгелерин — бөгүңү болгаш келир чедеге чаартылгаларын, эрткен үени болгаш янзы-бүрү болушкуннарны чогаалчылар баштай чугаалап үнүп кээрлер. Олар чүңү-даа кымны мурнай эскерип, аңаа боттарының хамаарылгазын болгаш туружун дораан-на илередип, чонну кыйгыра бээрлер. Бөгүн Россияның Чогаал-

чылар эвилелиниң кежигүнү Чооду Кара-Күскениң Пор-Бажың дугайында чүңүңү парладывыс. Оон 1965 чылдан бээр «Тергиин черим — Терехөлчүм», «Терехөлчүң демниг чону», «Терехөлчүлөргө байыр», «Аңчы болган» (Шура Чурукпанга) дээш, өске-даа шүлүктери парлалгага үңген.

Бодалым-на — ПОР-БАЖЫҢ!

Малгаштан кылган оран-сава шаг-төөгүден бээр бүгүдеге хөй турган. Тывага ындыг бажыңнар колхозтажып, сууржун байдалче шилчип турган үевисте аргарыгдан ырак черлерге нептерээн: чижээлээрге, Тес-Хемниң Ак-Эрик суурунун баштайгы кудумчузунун бир талазынга ындыг бажыңнарны колхоз даргазы Ооржак Чадамба 1950 чылдарда туттурган. А тутугулар — суурнун херээженнери. Хамык сиген-саваңны кээй доорап, дой-довуракты, цементини хемчеп, ол бүгүнү улуг-улуг онгарларда сугларга буттары-биле холуштур, малгашталдыр сүзүп, ол малгаштан кижилер унтар хире тууйбуларны кургадып, ол тууйбулар-биле бажыңның ханаларын салып үндүрүп турган херээженнериниң чамдызы ам-даа бар.

Амгы үеде пордан (дойдан) кылган бажыңнар чурттап болур бе? Болбайн канчаар! Ынчалза-даа амгы салгалдың сагыкы — шил бажың. Пор бажың бодалга-даа кирбестээн. А херек кырында туттарга эң эвээш чарыгдалдыг, чылыг болгаш чер шимчээшкенин тоовас оран-сава ол. А бо цементтен кылган гаражтар, бажыңнар дыка бустуучал, агаар эрттирбес, бүшкүм. Ындыг болганда, чурттаар пор бажыңның малгазының холумаан эки хемчеп, таарыштырып алыры чугула. Ынчан бажың быжыг, узун назылыг.

Уйгурларның баштыңы Баян-Чорнуң (Моюн-Чорнуң) Терехөлдө туттурган бо пор бажыңың дайзыннар өрттедиң, үрегдеп, чуура шаап каапкан-даа болза, арткаң чамдык ханаларының бедии, оон бээр 1260 хире чылдар эртен хирезинде-ле, 8 метр бедиваан, хатка, часка удур туржуп келген. Оон тууйбузунун холумаан, холумак бүрүзүнүн хемчээлин эртеденнер бо чылын-на тодарай-тарлар. Бо тууйбуларны кадыр өрттедиң каан-даа магатчок, а 1950 чылдарның пор бажыңнарының тууйбуларын отка өрттепкээр болгай.

Терехөлдө пор бажыңныг ортулуктуң узуну 240 хире метр. Пор-Бажыңның даштыкы ханазы барыын чүктен чөөн талаже 211 метр шөйлүг, а дооразы 158 метр. Арткан бузундузу безин 8 метр бедик ол улуг хананың иштинге 23-23 метр узун дурттуг 2 улуг бажың база турган. Ол ийи бажыңны долгандыр, даштыкы улуг хананың иштин дургаар 27 бажыңчыгаштар (казанактар) база турган. Улуг бажыңның дээвириң 36 чоон адагаштар (баганалар) көдүрүп турган. Бажыңче чөөн таладан кирер 2 чаданы тууйбудан кылган. Аңаа чоок-кавыны хайгаараар, хараар 2 бедик суурга база турган. Бо бүгүден алырга, Пор-Бажың чаңгыс бажың

эвес, иштинге хөй бажыңнарлыг сууржугаш турган. Хөл суунга долгандыр бүзээлеткен болгаш кончуг быжыглаттыңан камгалап чери — шивээ ол.

Пор-Бажыңны эртеденнер 1951 база 1963 чылдарда шинчилээш, хөөрге, дагыл, коңга чижетиг сарыг шажын херекселдерин, пор (дой) савалар бузундуларын болгаш өске-даа төөгү материалдарын тыпканнар. Төп Азияның түрк дылдыг бурунгуларының бирээзи болур уйгурларның эжелелинге кире бээривиске, оларның баштыңы Баян-Чор (Моюн-Чор) бо шивээни Пар (750) чылдың чазынында туттурган чүвө-дир. Саян артының кыргыстарындан камгаланыры ол. Ол үеден бээр Баян-Чорнуң ады Элетмиш Бильге-каган болу берген. Оон Тывага туттурган камгалап шивээлериниң саны 17 деп билдинип турар.

Чоугум Терехөлдүң эң калбак чери 10 километр хире. Оон Салдам үндүр агып чыдар, а Бояаты ышкаш, кири аскаң суглар каш-даа бар. Чамдык ындыг суглар дыка күгүрүг, чыдынга кижиниң шыдажыры берге. Ындыг сугну, оон малгажын тус черниң чону аржаан кылдыр ажыглап турар. Ол кавыда балык-байлаң, катчимис, аң-мен, үнүш-дүжүт байлаң. Ол черни алгаан ыры-кожамык-даа, тоолчургу чугаалар болгаш коргудуглар-даа долу. Оларның бирээзинге үндөзилеттинген «Элчиген-Кулак» деп шини хоочун артизивиң чораан Иван Комбу чогаадып бижээш, чонга сонуургаткан-даа, хөйгө көргүскен-даа.

Тывада суг туризмниң кол маршруду Терехөлдөн эгелээн. Ылаңгыя Балыктыг-Хемниң маршрутун бергези — сугже дүлүп кире бергеш, 10-15 метр хире черни суг адаа-биле эртери. Ындыг черлерге үрүп каан байдарка таарышпас, катамаран азы быжыг сал херек. Бир метрден бедик чалгыглар хенертен келген дүжүмге хемени демей-ле ойтур, дүлдүндүр кири шааптар. А ында сүвүр азыгылык инек-даштар хору му эмгежөк. Чамдык туристер амы-тынын-даа (эрткен чайын база) ышкынып турдулар.

Каа-Хем бажы аңгыыр туризмге база таарымчалыг. Москваның мэри Юрий Лужков (1996), оон соонда Никита Михалков, Сергей Шойгу болгаш өске-даа сурагыл кижилер моон олча чок чанмааннар.

Үш-Белдир, Тарыс ышкаш изиг, Бояаты ышкаш соок аржааннар база бар. Адыг өдү, тооргу хини, сыын мыйызы, хая болгаш ыях чугу, өлүк болгаш эм өйттар ышкаш үнелиг байлак база мында. Кылаң суг, арыг агаар, ыш чок дээр, хөлээзин болгаш шимээндаа чок оран база мында.

Бөмбүрзектин даг куржаа болап эрткен, ол суг агымын сонгу база мурнуу талаларже чара шаап чыдар. Убсунур ыйгылаажының ховар черлериниң бирээзи бо, оон төвү — Пор-Бажың. Бо даан-на чүвө — Пор-Бажың.

Пор-Бажыңны көрүскээр, ол экспедицияга киржиксээр кижилер планда көрдүнгенинден каш катап хөй, ылаңгыя тыва студентилер. Ынчап турбуже, бир көскү эртеменистинг телевиденинге чугаазының соонда, оларның саны дыка кызырылган: «Ыдыктыг черге дегбес, аза-бук хоратпаң» деп сургаалга алыскаш. А лама-ларывыс ол черге чедип, бо көдүрлүшкүнүң ажылды деткип, ном-мааның-даа номчуп каапканнар. Чүгле хөглүг чайга, солун ажылга киришпес, экспедицияның тускай хевин кетпес, демдээр кадавас, билдириниң черин дедир алган студентилеривиске хомуданчыг болур-дур. А бодунун бодалым-на — Пор-Бажың.

Шивээ орну

Терехөлдү мында көрдүм,
Тергиин чараш оран чорду.
Дээрге булут сугга чалып,
Девиржээр дег, салдап турду.

Эзремиде балык көшкөн,
Эзимиде элии эткен,
Кады, тооруу, согуназы
Кайгамчык-ла байлак чорду.

Шыргай шеттиң ортулуктар,
Шынаа, хемнер, орулааштар
Каа-Хем бажы тайгаларны
Каастап-шимеп турар чорду.

Дески шөлдүг ортулукта
Шивээ орну костүң чытты.
Дээвири чок хана бузуу
Чиргилчиге чивецкеди.

Өштүг дайзын шивээни кээп,
Өрттедиңкеш, дескен
ышкаш,
Өле хөмүр, хүлдүг хөрүң
Өшкен отту сагындырды.

Биезде бо хөлдү ээлеп,
Бир-ле аймак чурттап
турган.

Уктап-сурап, шинчилээрге,
Уйгурлар дээр улус болган.
Хөлдүң чоогу бедди дургаар
Хөй-ле хорум — чевеглер бар.
Кири аскаң хемниң адын
«Кижилер-Хөвүлүг»

дээни-ле чөп.

Археолог болуп алгаш,
Ам-на катап маңаа кээр мен.
Шаандакының
чажыттарын
Шак-ла ынчан бодум
көөр мен.

1966 чыл, октябрь 26.
Чооду КАРА-КҮСКЕ.

КИЖИНИНҢ ЭКИЗИ ООН ЭРТПЕС

Кодур-оол Тарымаевич Оюн дириг чораан болза бо чылын май 25-те 65 харлаар.

Мээң уругларым ачазын төрөлдери, чоок кижилери, бистер, Миша дээр бис. Ооң бажыңга-даа, чон аразыңга-даа чораан боду ол, ажылгыр, эрес-кежээ, эптиг-ээлдек киж.

Ол очулдурар ажылдарын чүгле дүне кылып турган. Миша черновик биживес, номчааш, окулгазын дораан-на бижик машиназынга парлап алыр киж. Дүне чогаал ажылы кылып, удуваан хирезинде, эртенінде ажылдап чоруй баар. Ында-хаа арага ижип кеш келген болза, оозундан ыядыр, чажырар, дораан-на удуп чыдыптар, улаштыр ишпес.

Ол өг-бүлезинге, уругларыңга дыка ынак чораан. Дыштаныр хүнерде бисти эдиртип алгаш, чадаг чер кезип чоруптар. Бойду ска дыка ынак. Майгынын, хемезин алгаш, бисти шуптувусту эдиртеш, хондур балыктаар чораан.

Бажыңга журналист, шыдыраачы эш-өөрү үргүлчү кээр турган. Улус келди-ле дээш, арагалар турганын сагынмас мен. Мени дыка хүндүлээр чораан. Ажынчыл, алгыжып-кыржып көрбээн бис. Мен аары бээримге, 4 чыл улаштыр Ессентукимге курорттадып тургаш, кадымын эмнеп ал-

Кодур-оол Тарымаевич Оюн 1942 чылдың май 25-те Тыва Арат Республиканың Танды кожунуң Могай суурунга төрүттүнгөн. Бай-Хаак ортумак школазын, Кызылда күрүнениң башкы институтун база журналистер курузун дооскан.

«Тываның аныяктары», «Шын» солуннарга корреспондентилеп, Тываның көдээ ажил-агыйның дуржулга станциязынга бичин эртем ажилдакчызынга, «Улуг-Хем» солунуң фотокорреспондентизинге база килдис эргелекчизинге ажилдаан, көжүп чоруур механизастаттың колоннага тудужулаан. «Деткимче-Содействие» солунуң үндэзилекчилеринин бирээси.

Очулдуркчу, журналист. Сөс биле парлаганың хостуун чедип алырының дугайында ооң публицистиказы, очерктери республика солуннарынга, «Улуг-Хем» альманагынга парлаттыңылаан. Ада-чурттуң Улуг дайынынга киришкен тыва эки турачыларның эрткен дайынчы оруунуң дугайында ССРЭ-ниң Камгалал яамызының архивинден хөй чүүлду чыггаш, 1970 чылда «Эки турачылар бирги одуругда» деп номну чырыкче үндүргөн. Ооң очулгазы-биле О.Саган-оолдун, К.Э.Кудажының, Д.Бегзинин, С.Сүрүң-оолдун, М.Көжелдейниң, М.Кенин-Лопсаңның, Б.-К.Хөвөңмейниң, В.Монгуштуң чогаалдары орус дылга парлаттыңан.

ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү. СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, ВЦСПС биле ВЛКСМ ТК-ның «Х беш чылдың шалыпчызы» хөрек демдээ-биле шаңнаткан. Тываның Журналистер шаңгалының лауреады.

1991 чылдың август 27-де озал-ондакка таварышкаш, мөчээн.

ган. Кожуун чагыргазыңга оралакчы даргалап, 16 чыл ажилдаан мен. Ол дээрге ооң деткимчези-биле ыңдыг берге ажилга ол хире үр ажилдаан мен. Ол шагга район улуг, ажил-агыйжи бүдүрүлгелер көвей, күсекчи органнар колдуунда дүн-хүн-даа дивес, орайга чедир ажилдаар турган. Кайы хире-даа орай чедип келиримге, уругларың чемгергеш, удудуп каан болур...

Ойнаарыңга ол дыка ынак турган. Бильярдка хондур-даа ойнаар, стол теннисинге оолдарың өөредип каан, чамдыкта уруглары-биле көзөр ойнаар, көөрге

олар-биле деңге тутчуп турар боор чүве, оон ынай баг кагар (городок) оюнга дыка ынак турган. Мергелери ам-даа чыдар чорду. Кудумчувустан эр улусту эвилелдеп алгаш, маргылдаалар эрттирип турду. Баг кагар шөлдү асфальтылап каан.

Аныяк тургаш, Дүргенге боттывынгыр уран чүүл концерттеринге үргүлчү киржир турган бис. Мен өөрүм-биле ырлаар, а Миша илби-шилби көргүзөр турган. Өөрүм уруглар «чажыдын» ажыдып бер дээш мени амыратпас. Ынчан чаш уругларывыстың апдаа алгаш, кожларывыска арт-

тырып-даа кааш, суурларны безин кезип турган бис. Мен танцылаарыңга ынак боорумга мээң-биле бо-ла дискотекалаар турган. Бир катап чаа чыл бал-маскарадынга солун шаңнал ойнап алган чери бар. Ол кезээ келген эр улус аразыңга кым кадайының чуруун ап чоруурул деп конкурс чарлаптарга, кымда-даа чөк, чүгле Миша карманынга мээң хөрек чуруум ап чораан болган.

Ол кандыг-даа ажылдан чалданмас киж. 1980-85 чылдарда чаа Шагаан-Арыг хоорайның тудугларынга ажилдаан. Алдарлыг тудугчу А.Ф.Ягодинниң бригадызынга чуртталга бажыңнары тудуп турганнар. Ынчан чаа хоорайга школа чок, уругларывыс эрги хоорайже соок-чарда түрөп чоруп турганнар. «Уругларымыга өөренир школа тудуп берейн» дээш, чаа Шагаан-Арыгның № 1 школазын тудушкан уругларывыс шупту бо школары дооскан. Хеймер огулуvs Маратты ачазы боду бирги классче бодунуң чаа туткан школазынче үдээн. Оон соонда «кадайымга ажилдаар чер тудуп бээр мен» дээш, амгы кожуун чагыргазының бажыңын база тудушкан. Сөөлүндө тудугчу эштери ол 4 каът бажыңның таваан салып тургаш, карманыңдан көпектер ужулгаш, 4 азыңга бетон-биле катый салып каанын сактып чугаалаар чорду. Тудугга эки ажылы дээш шаңнал-макталга четкен.

«Он бирги беш чылдың шалыпчызы» деп хөрек демдээ, «Тываның 40 чылы» деп медаль, хөй санныг хүндүлүг бижиктер-биле шаңнаткан. Эрги хоорайны шуптузун көжүрүшкеш, чаа хоорай

тудуу адалталы бергенде, черле ынак үлөзи болур журналистикаже катап эглип келген. 1988 чылда Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң дээди шаңгалы — «Тергин журналист» деп лауреат атты тывыскан. 1991 чылда ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң Бүгү-эвилел съездинге киришти.

Кодур-оол Оюн ажык-чарлыг чорук дээш, парлаганың хостуу дээш демисежип чораан. Ол үеде коммунисттиг партияның удурткучларының кызыгаар чок эргелеп-башкарар үези турган. Кижилерни ойнаарак дег башкарып, баш билдирбейн турган. Кодур-оол аңаа дыка хөңнү чок киж. Чамдык удурткучларның алыскач-чиксек чоруун сойгалаан материалдары солуннарга үргүлчү үнүп турган. Кодур-оолга ат салбаан кыжканган чагаалар кээп, телефон дамчыштыр-даа кыжанып турганнар. «Чоор сен, эш, ону» дээримге, «Чок, шын дээш туржур мен» дээр. Шынап-ла, демократия тиллээн. Ол кончуг дүшкүрүлгү үеде, 1991 чылдың август 19-21-де Москвага үймээн болган хүннерде «Деткимче-Содействие» солунга материал чыып чорааш, озал-ондакка таварышкан. Кодур-оол Тарымаевич Оюн бодунуң өг-бүлезинде, ажы-төлүңү ынак, бердинген, онашкан херзэн харысалгалы-биле ак сеткилдиг күүседир, чогаал болгаш очулга ажылыңга хандыкшылдыг, ажык-чарлыг чорук дээш демисежип чораан төлептиглеринин бирээси. Кижиниң экизи оон эртпес деп санап чоруур мен.

Танься ОЮН, өөнүң ишти.

«Кадыкшыл» национал төлевилел

ЧАА ДЕРИГ-ХЕРЕКСЕЛДЕРНИНҢ АЖЫГЛАЛЫ

«Кадыкшыл» национал төлевилелдин ачазында бистин республикада баштайгы эмчи дузазы чедирип турар эмнелге черлери чаа үениң негелделери-биле кылдырган эмчи шинчилгези чорудар дериг-херекселдер-биле элээн дериттиниң алыр аргалык болганнар. Ниитизи-биле түңнөп чугаалаар болза, эрткен 2006 чылдың дургузунда мурнунда материалдыг деткимче барык чок турган ук эмнелге черлериниң барык чартык кезии федералдыг болгаш республика бюджеттеринден хандырылга езугаар чугула херек ужурулгү эмчи дериг-херекселдери-биле чүмнеттинген. А 2007 чылда баштайгы эмчи дузазы чедирер ужурулгү эмнелге черлериниң арткан кезинин база ол-ла хире хемчээлдиг дериг-херекселдер-биле чүмнээр чагыгны республиканың Кадык камгалал яамызы кириген.

Эрткен чылын саттыңан эмчи дериг-херекселдери кайы хире ажыглаттынып турарыл, оларны чогуур сорулгаларга дүүштүр шын ажыглап турар ирги бе деп айтырыгны бодуңага база салып турарыңар чугаажок. Ук дериг-херекселдер чүгле эмчилерниң ажил-ижин чингедир эвес, а биске, бөдүүн чонга шынарлыг эмчи дузазын чедиреринче угланган дээрзи билдингир. Ынчангаш ол дугайында сонургаарыңар-ла чөп. Бо талазы-биле шыңгыы хыналда-ны аңгы-аңгы органнар чорудуп турар. Бо удаада ук айтырыгны Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының «Кадыкшыл» национал төлевилелди боттандырат талазы-биле килдистиң удурткучу Лидия Мижит-ооловна Оюнга салып көрээлиңер.

— Лидия Мижит-ооловна, эрткен чылдың дургузунда бистин эмнелгелери-биле национал төлевилел езугаар келген дериг-херекселдерниң ажыглаттынып турары хыналдада турар ирги бе?

— Эмнелге черлериниң национал төлевилел езугаар алган дериг-херекселдериниң ажыглаттынып турарын хынал көөр сорулга-биле шыңгыы хыналдаларны 1-ги кварталда чоруткан бис. Оон түңнелдери чогум багай эвес болган — эмчи шинчилгези чорудар дериг-херекселдери аарыг улуска дуза чедирер сорулгага долу ажылгап турар. Ынчалза-даа кандыг-бир чылдагааннар ужун, хыналда болган үеде, ажилдаары соксай берген таварылгалар база илереттинген. Ук болушкуннар-

ның алыс чылдагааннарың тодардып, чогуур хемчеглерни алып талазы-биле ажил база чорутунган.

— Кандыг-кандыг чылдагааннар ужун дериг-херекселдер ажыглаттынмайн турарыл?

— Колдуунда-ла ол-бо эмнелге черлеринде дериг-херекселдериниң ажилдаарын барган чылдагааннары барык дөмей.

Доктаамал шаптык таварыштырып турар бир чүүл — ук дериг-херекселге ажылгаар материалдарның төнгени-биле холбашкан. Чижээ, 3-каналдыг электрокардиограммага шинчилге чорударыңга тускай лента хереглеттинер. Чаа дериг-херекселдин боду-биле катый келген материалдары төнүп каарга, эмнелге чери ону дараа-

зында немей садар акша-хөреңги чок болганы-биле ажил туруптар.

— А хандырылганы кым харыылаар ужурулгү?

— Чаа дериг-херекселди алырын алгаш, ам чарыгдаар материалдарын база садып берзин дээрге, кайын боор. Бо талазы-биле чогуур хемчегни тус чер чагыргалары биле эмнелгениң удуртулганы алып ужурулгү. Эмнелгениң бюджетинге ук чарыгдалдар көрдүңгөн турар.

— Ындыг-дыр. Оон аңыда кандыг бергедээшкениңер таваржып турарыл?

— Дараазында бергедээшкениң — дериг-херекселдин ажилдаар чери-биле холбашкан. Чижээ, лаборатсрлуг дериг-херекселдер комплектилеринге ажил чорударыңга тускай санитарлыг болгаш өске-даа негелделерге дүүшкен аңгы өрзөл херек. Чамдык кожуун эмнелгелеринде ыңдыг өрзэлдер белеткетинмезин болганындан, дериг-херекселдер ажыглаттынмайн турар. Бо айтырыгның шиитпирлеттинери база-ла эмнелге чериниң хамааржып турары чагырга черинден хамааржы бээр. Дериг-херекселди алып дугайында чагыгны каш ай бурунгаар кирип каар, оон келиринин база элээн манаар ужурулгү чүве болганда, ол үе дургузунда херекселди ажилдадып тургузар черин белеткеп кылган турар ужурулгү. Бо айтырыг акша хандырылга айтырыгына кээр аларган. Ынчалза-даа хемчеглер алдынып турар.

Чамдык таварылгаларда ук дериг-херекселге ажилдаар тускай специалист чок болганындан азы, тодаргайлаар болза, аңаа ажилдаар ужурулгү специалисти өөредир үе ам-даа элек болганындан, техника ажил чок турар. Дериг-херексел келген соонда ынчан аңаа ажилдаар специалисти

өөредип турар бис. Чогум колдуунда эмнелге черлеринде специалистер белеткеттинген, ажилдап турарлар.

Оон аңыда, дериг-херекселди тургузуп ажилдадыр айтырыг чедир чоруттунмааның уржуундан база шаптаразыңар тургустунуп турар. Бир эмнелгеде анализти эрги-ле аргалары-биле чорудуп турарының ужурундан чаа херексел ажил чок артып турары илереттинген. Ол болза, сидик анализин чорудар тускай полуска-тестилерниң ажыглатынга хамааржып турар чижек болур. Бөлүү-биле (комплект) келген дериг-херекселдин комплекти кире кирип турар чамдык кезектери ажыглаттынмай артып турар таварылгалар база бар. База бир эмнелгеде дериг-херекселдин хандырыкчызының (поставщик) буруузу-биле ажилдаар арга чок болган таварылга бар. Бо бүгүден аңгыда, документацияны шын бүрүткээри-биле холбашкан хандырышкынар илереттинген.

Үстүндө адаттыңан чижектер хөй эвес, салаа базып санап болур дээрзин айтып каары чугула. Ынчалза-даа эмнелгениң талазындан кам-хайыра чок болганының уржуундан дериг-херексел ажилдавайн барган таварылга база бар. Оон аңгыда, санитарлыг автомашинага турар ужурулгү дериг-херекселдерни оон дашкаар, эмнелге иштинче кирип алган таварылга илереттинген. Эмнелгениң ажилдакчылары автомашина иштинде ажыглаттынмас хире херекселдерниң берге оруктарга үрели бээринден сезингеш, түр үеде шыгжап каан турган. Ынчалзажок ооң-биле ол дериг-херекселдерниң шын ажыгларының чурумун хажыткан болуп турардыр ийин. Ынчангаш бо бүгү четпестерни чайладыры-биле база

моон-даа соңгаар мындыг чүүлдерни болдурбазы-биле яамының дужаалы үнгөн.

— Түңнелдер бар бе?

— Ийе, бар. Эмнелге черлери айыптыңан четпестерни чайладыры-биле ажилды чорудуп, оон түңнелдерин бисче дыңнадып турар. Бо хүнде байдал-биле алырга, хажыдышыкынарның хөй кезии чайлаттыңан. Оон аңыда апрель 25-те яамыга болуп эрткен улуг коллегия хуралга, эмнелге черлериниң 3 ай дургузунда кылып чоруткан ажылын түңнөп тура, ук айтырылгарга тодаргайы-биле доктаап, эмнелгелерниң улуг эмчиликке сайгарып чугаалашкан бис. Кандыг-даа чаа эгелээшкнн частырылгар чокка болбас болгай. Ынчангаш ук четпестер дараазында өөредиг болуп, моон соңгаар катаптынмазыңга бузуреп турар бис.

— Бо чылгы планнар-биле каксы таныштырып көөр силер бе?

— Бо чылын федералдыг төптен 45 млн. рубльге 56 санныг дериг-херексел аймаан манап турар бис. Олар май, июнь айлардан эгелеп кээр ужурулгү. Дериг-херекселдерни алып ужурулгү эмнелге черлери оларны тургузар, ажилдадыр черлерни белеткеп алып ужурулгү. Дериг-херекселдер тургузар өрзэлдер белеткээринге, оларны ажилдадырыңга, чарыгдар материалдар садарыңга республика болгаш муниципалдыг бюджеттерден 10 млн. 337 муң рубль акша-хөреңги көрдүңгөн. Бо талазы-биле эмнелге черлериниң белеткелениң хыналдазын база чоруткан бис. Ынчангаш эрги частырылгарың каталаттынмазы-биле күженишкниңг ажилдаар апаар бис.

Надежда САТ чугаалашкан.

ЧОГААДЫКЧИ ЕЗУ-БИЛЕ КӨӨР

Чер кырында чурттап чоруур чоннар боттары онзагай езу-чаңчылардыг.

Тывалар база ындыг. Муңмуң чылдар иштинде сагытынып келген чаагай чаңчылардыгы революция үезинде хөлүн эрттир хувискаал-чааш, утуп, узуткап турганы-вис база бар. Оларның бир чижээнге хүрээ-хииттерни онааштырып болур. Бо черектерге амгы аныктарны буруудадыр эргеви чок. Ынчалза-даа хөлүн эрттир хувискаалчып чорааны-выстың чедирген уржуктарын амгы аныктар «чүкчтеп» чоруурун база эки билдир бис.

Мен бо материалымга бистен элекке чарлып чоруткан салым-чаянныг чамдык оолдары-высты болгаш кыстары-высты дугайында бижикседем. Оларны шуптувус билдир бис, ынчангаш ол хөкүкүйлерниң бажын когаңнадып, аттарын адавас бодалым.

Ам бижиір дээрн кол темамга тодазы-биле доктаайн. Радио-телевидениеде ол-бо юбилярларга турсаада, янзы-бүрү ырыларны дамчыдып турар. Бистин компози-торларын бижип кааны кандыг ырларны чок дээр. Чараш үнүгү ыраажылары-высты хүн келген тудум талантызын ажыдып, чаа-чаа ырларны күүседип, сценага-даа, телевидениеге-даа бо-ла көстүп кээрин канчап мактавас боор.

Чамдык артистер чок апарган соонда, элээң узга бар чорда, кандыг-бир хүн телевидениеге каракка көстүп келирге, бистерге катап-ла кара өлүмүнүң ажыы эргип кээр-дир. Оон өске оларның талантызын солуптар аныяк ыраажылар бүдүн Тывавыста канчап чок чор дээр бир иениң хомудалы-дыннааш, кижиниң карааның чажы кээр чүве-ле чорду.

Бодал олурарга, ол иениң чугаазы кончук шын. «Айыыл-халап, ажыг-шүжүг, кара өлүм кижиниң бодунга келбээнде, билбес» деп улустуң чугаалаары кончук шын. Хөгжүмнүг байыр чедирнишкениери болу бээр-ле, чоокку чылдарда чок болгулаан ыраажылары-высты көргүзө бээрин мен база бо-ла көрүп, оларның уян үнүн дыңнаар кижин мен. Бистин чаа-ла кыптыгып олурар сылдыстарын-выстың чежезин чок

дээр, оларны та канчап таны-вас, уттупкан телевидение ажылдакчылары чүве ийик. Азы өске көргүзүптер, дамчыдыптар бижилгелери чок чүве бе? Чок болза, оларның чок болган чылынга азы төрүттүнгөн хүнүнге турсаа-дып, тускай дамчыдылгалардан белеткезе чүл? Төп телевидение бо талазы-биле элээр дуржулгалыг деп санаар мен. Дамчыдылгалар шак ындыг шынарлыг турар ужурлуг.

Чырык өртемчейден чоруткан дээр, мурнунда уран талантызын биске бараалгадып чорааш чок апарган улуг-бичи артистеривисти уттур эрге бисте чок. «Дириг чорааш сактыр, өлү бергеш уттур» деп чоннуң үлегер сөзүн утуп бол-бас бис. Чижээ, Хөмөйлээр Сорукунун, ырлар Маадыр-оолдун, Манчыкай Саттын, Максим Такпайның, Мунзуктарның, Өлзей-оолдун, Хүргүлктиң дээр, өскелерниң-даа концертин телевидениеден ам көргөн болза. Ол биске-даа, ооң чоок дөргүл-төрөлдөрүн-ге-даа улуг белек болур ийик.

Бир-тээ, телевидение ажылдакчыларыга хамаарыштыр шүгүмчүлел эгелеп алган болганымда, дараазында чүүлдерни биживезим аргажок апарды. Чижээ, базала «Хөгжүмнүг байыры» алылы. Аваларга турсаа-кан байыр чедирнишкенинге «Авай» деп ырыларны канчап дамчытпас боор. Ынчалза-даа бир дамчыдылгада ол «Авай» ийи-даа катап дамчыдар боор-дур. Көрүкчү ынчан чалгаарап эгелээр. Дараазында дамчыдылгада база-ла ол ырызын салырлар. Эрткен үениң кандыг чараш ырларын чок дээр.

Бистин аравыста салым-чаянныг аныяк тыва ыраажылар хөй. Оларның чамдык-тарының аттарын билбевизим шын. Аңаа бодаларга, Москвада ыраажыларның аттарын эки билдир болдур бис ийин. Олар Кызылга аалдап келирге, чүгле найысылалдың концерт залдарына оюн-тоглаазын бараалгадыр-дур.

Мээң бо шүгүмчүлелдеримге хамаарыштыр телевидение ажылдакчылары бир түннелди үндүрүп, хемчег алыр боор дээрзинге бүзүрөп артым.

Сарыг-оол САНЧЫ.
Кызыл хоорай.

Суг-Аксы суурнун чурттакчызы Хурал-оол Эрес-оолович Ооржакты чаңгыс чер-чурттуглары «Балыкчы Багай-оол» деп баштактанырлар. Ол баштак чугаада ужур-ла бар болдур ийин. Чоокта чаа ооң-биле ужуражы бээримге:

—Эрткен чылын силерге чагыс-сүмени кириген кижин мен. Чоп сураг барды. Солун келирге-ле дораан-на мээң чагыым кайы арында үнүп келген ирги дээр четтикпейн улуг-каралаар кижин-дир мен. Орта чор бе?—деп, мени чемелээр сагыштыг.

—Ол сүмеңни база катап чугаалап көрөм, чүнүң дугайында ийик—деп, диледим.

—Чер-черлерде балыктаарына сонуургалдыг кижилерниң (сонуургактарның) балыкчыларның ортузунга тускай шаңнал-макталдыг конкурс-мөөрейлерден организастап көргөзө кандыг чүвөл? Тодаргайлаарга, балыктар үүргенелес үеде январь-февраль айларда дошту оюп тургаштың балыктаар мөөрейлерни-даа организастап болгай-ла. Улуг дыка ыравайн кырган, буурул Хемчинвиске тус черниң балыкчылар конкурзуң чүгө организастап болбас деп. Хемчиктин дожу кышкы үеде кылын, таарым-чалыг болгай. Ында бел, шокор, мезил, кадыгы дээр ышкаш кандыг-даа балыктар бар.

Кедерезе, машина-техникалыг, аът-хөлгели балыкчылар Сүт-Хөл, Көжээ, Ишкinner дээр ышкаш хөлдөр, хемнерге чоп ону организастап, эвилелдеп болбас боор. Россияның девискээринде, сонгар черлерде балыкчылар конкурстарын бо-ла организастап боор чүвө-дир. Ону чон сонуургаар. Бистин Тывага балыкчыларның ындыг конкурстарын оода чадаарда чылдың ужу-бажында, кышкы үелерде организастаар болза, чонга база сонуурганчыг болуру чугаажок.

Кажан балыктар төрүп, үүргенелеп турар үелерде кайы хамаанчок балыктаары хоруглуг болгай. Черле ынчаш оран-таңды-выстың дириг бойдузунга, балык-байлаңыга камныг, хумагалыг болур ужурлуг болгай бис. Балык-байлаңны төтчеглээрин кым күзээр боор. Оран-таңды кежиин өйлөп, чооглаар, четтирер болгай. «Кежик улуг, хырын биче» деп үлегер чугааны утуп болбас.

Балыкчыларның, чоннуң сонуургалын хайныктырар күзөлдиг кижин-дир-мен ийин. Бир эвес балыкчылар ортузунга конкурс-мөөрей чарлаптар болза, сонуургактарның саны көвүдөп, балыкчыларның хей-ады көдүрлүр деп бодалар мен. Мөөреиниң ти-лекчилерин шаңнал-мактаар акша-төгерики, материалдарны, эт-септи боттары чыгып, удур-дидир окта-жып, алчып-бержип тургаштың-даа,

тып ап болур. База ол ышкаш эрге-чагырга черлери, хөй-ниити организациялары, коллективтер, шыдалчыралыг сайгарлыкчылар деткич-чилеп-даа болгайлар.

Ыяап-ла кышкы үеде болдунмаса-да болза, балыкчыларның конкурзуң балыктар үүргенелеп каапкан соонда, балыктаарын чөпшээрээн үелерде-даа организастап болгай-ла. Душкан-на таварылгада балыктаары

ООҢ КҮЗЕЛИ — балыкчылар конкурзуң эрттирерин чедип алыры

хоруглуг дээрзин балыкчы бүрүзү билген турары чугула. Чүгө дээрге, үүргенелээр, төрүүр балыктарны ужу-дүрүм чокка кырып кааптарга, хөлдөвистиң, хемнеривистиң кандыг-даа балыктары өзүп көвүдөвөс, харын-даа когу үстүп болур. Ындыг болган төлээде, таарымчалыг үелерни, байдалдарны өөренип көрүп тургаштын, балыкчылар конкурзуң кандыг-ла-бир аргаларны ажыг-лааштын, бот-идекей-биле организастап чорудары күзенчиг-дир—деп, Хурал-оол Эрес-оолович бодал чорууру улуг күзелин илеретти.

Шын харын. Дуржулгалыг балыкчы Хурал-оол Эрес-ооловичниң бодалы, күзели база үндөзүнүң болдур ийин. Чонаада-ла, бо шагда болур, болбас конкурстар, мөөрейлер «Бажын ажып» турда, оода-ла балыкчыларның конкурс-мөөрейлерин чылда чаңгыс катап организастаар болза, ында багай чүү боор. Маңаа хөй артык чарыгдал, шүүдел-даа үнмес болгу дег-дир. Суг, далайда туттунар чел, кудурук бар эвес. Балыкчыларның айыыл чок чоруун шыңгыы магады-лааштын, балыктап болур үелерни ажыглап алгаштын, балыкчыларның ортузунга төтчеглекчилерге удур демиселди улам күштөлдүрбешаан, тайылбыр ажылын чорутпушаан, балыкчылар аразынга кандыг-даа хөвирниң мөөрейлерин организастап чорудар болза, маңаа киржикчилерниң боттарының бот-идекей көдүрлү бээр болгаш Хурал-оол Эрес-ооловичниң көдүргөн айтыры-рын деткир эштер оон-моон тыптып келири билдингир.

Бо чүүлдүң автору конкурстар, мөөрейлер эрттирер организаста-

таарына сылдаглап алгаш, хөлдөр, хемнеривистиң балык-байлаңын кыргып-хыдырырча балыкчыларны (чонну) кыйгырбайн турар. «Таңды кежиин дайнап-даа болза четтирер» деп, бистин тыва улустуң ханы уткалыг үлегер чугаазы бар болгай. Маңаа даянып алгаштын, арбын балык өлүргөн олча-омактыг балыкчыларның бажын уткуй баргаштын, «ужа-төш» деп баштактанып ышкажыгай бис. Чамдык таварылгаларда, кандыг-даа үе-шаг барымдаалавайн хамык балыкты савазырадыр туткаш, ири-дир-чыдыдыр октапкан, ыт-кушка «дойладып» турары-выс каракка чар-жынчыг, хомуданчыг.

Төрзэн чери-ниң аргы агаарын хөрек долдур тынмышаан, балыктаашкынны хоруглуг чепсектер-биле кээргел чокка кырбайн, бөдүүн черекселдер ажыглап, сыырткыштып, өйт-тап, амыдыралга, херегеленге, чириңге өйлөй «аңап» ап чоруур Хурал-оол Эрес-ооловичниң көдүргөн айтырыын, күзөлдөргөн херекке албайн барып болбас. Балыкчы база-ла аңчы кижин ышкаш эрес-кашпагай, тывынгыр, сагынгыр, се-ремчилелдиг, тускай чепсек-херекселдерлиг, идик-хептиг, черге одаланы-рынга таарышкан паш-савалыг, аш-чемниг болурун дуржулгалыг, балыкчы Хурал-оол Эрес-оолович эш-өөрүңге бо-ла угааткан чоруур.

Балыктар база-ла угаан-сарыылдыг дириг амытаннар болганда, олар чылдың кайы-даа үезинде чежемени-ниң-даа суг дүвүңге чоруур болза, олар бодунун, боттарының делегейниң амыдыралының шынарларын кижиден ажыг билдирлер. Ындыг болган төлээде, балыкчы кижин балыктын кыжын, чайын кая турарын кончук эки билдир. Шак ындыг балыкчыга Хурал-оол Эрес-ооловични хамаарыштырып болур. Балыктаашкынны агаар-бойдуштуң байдалын көрүп, тодарадып тургаш чорударын хоочун балыкчы эш-өөрүңге бо-ла сүмелей берген турар.

Ынчангаш балыктаашкынны төтчеглекчи езу-биле чорударына удур дөгүм болуру-биле таарымчалыг, эптиг үелерни шилип, баш бурунгаар дугуржуп, сүмележип тургаштын, балыкчылар ортузунга конкурс-мөөрейлерни организастап чорудар талазы-биле хамаарылгалыг албан черлери болгаш республиканың аңчылар болгаш балыкчылар ниитилели өөренип көөрү чугула деп бодалар мен.

БОРАШ ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

Хуурак-Чалаң деп кымыл?

Мээң бо чүүлүмнүн маадыры бистин чурт-сумууска төөгүлүг, улуг угааныг, чонунга ачы-буяныг хоомай эвес дирткен байларның бирээзи чораан. Чыварлыг чуртум Дагыр-Шеми хемниң элээр ишти-тедир бедик-шатты куду шөйлүп баткан бүрелчин тейлерниң төнгөн ужунда сайлыг-даштыг дөң кырын Шык-Бажы дээр. Чогу-м делгем калбак шык ооң хүн ажар чүгүнде чаптылып чоруткан. Шык-Бажы биле Чыраа-Бажы аразы үш-ле километр. Амгы үеде Шык-Бажында 20 хире өреге бар, тодаргайлаарга, ол дээрге сумунун 8 дугаар ар-баны-дыр. Бистин сумуга арбаннарны тур-гусканы-выстан бээр 13 чыл бооп турары бо.

Шык-Бажын Хуурак-Чалаң чуртту дигери база уткалыг. Мен төөгүчү улуг назылыг өгбелерден ол дугайында хөйну дыңнаан мен. Семис-оол Тевекевич Куулар, Лаа Сундуевич Донгак база Хуурак-Чалаң ко-жайның чылгызын кадарып хөлечиктеп чо-раан Ханды Монгуш болгаш өскелер-даа кончук эки сактып чугаалап чорааннар чүве.

Шык-Бажында ол хөй малдыг бай шаан-да дыка үр чурттаан дээр. Хуурак-Чалаң чылгы, инек, хөй-өшкүнү хөйү-биле тудуп турган, ону ажаар-карактаар тускай чал-

чаларлыг. Ооң бирээзи Ханды Монгуш, шолозы Кара-Дарга, бир огул Дадар-оол Хандыевич Монгуш амгы үеде Кызылда чурттап турар. Ханды Монгуштуң чугаазын-дан алырга, Хуурак-Чалаң каржы-дошкун-даа эвес, сеткили биче кижин чораан. Алыс боду шажын-чүдүлгеге аажок, улуг өөнүн дөр бажы дургаар бурганнар, оларның мурнунда доктаамал чула чырыы хып турар, боду ширээ артында басактанып алган ном-судур ажып номчаан олурар дээр. Бодунун улуг кидис ак өө денди чараш, ырактан келген улусту ол өөнге кириер, шайладыр, ашкарар-чөмгөрер турган, оон чанында арай бичежек өөнге бодунун хамык айбычыларын чөмгөрер турган.

Шажын-чүдүлгө езугаар ооң дагыыр, саң салыр черлери Шык-Бажының кедээ-зинде бедик, оон адаанда бичии тейни Бур-ган-Тей дээр.

Шык-Бажының кара суунун бажын чыл санында дагыыр турган. Бир-ле катап ол кара суг мырыңай соглуп, кадар чыгыы апаарга, хөй лама-башкылар чалап эккел-геш, ном номчуткан. Бир хүн аштыг кижилерге хамык сава-саңга дергиеткеш, Чер-Чарыктын Тал-Кажая деп черниң кара суун-

дан малгаш-балары, балык-байлаңы хамаан-чокка, бүгү саваларга сугну узуп алгаш, кончук дүргөн эккелчир дээр аштыгып чоруткан. Оон эккелген суун Шык-Бажының дөңгелчиктер аразынче куттургулапкан дээр чүве. Чүү-даа чүве ужур-уткалыг, төөгүчүлерниң оозу шын болбас аргажок.

Чарынныг-Кежиг деп чүгө адааныл? Ол-ла дөңгелчиктер аразы-биле агып баткан кара суглар Чыраа-Бажы сурунун чаны-биле кыңгыргайнып дагжап бадып чыдар. Суу-рувус үстүнде ол кара сугну кежер кежигни Чарынныг-Кежиг дээр. Кежиг аксының үстүү талазында суг унун дургаар бора талдар, хадыңнар үнгөн. Ол талдар, хадыңнарга бай Хуурак-Чалаң дөгери чиген шээр-даа, бода-даа малының чарыннарын дизе баглап чораан, ынчангаш ол кежигни Чарынныг-Кежиг деп адаан дигер чүве. Шык-Бажы-ның, Чарынныг-Кежигниң дамырак кара суглары бистерниң чөмгөрүчү, азыра-дыкчы-выс, ынчангаш оон унундан ыяш кезип азы бокталдырып болбас.

Хуурак-Чалаңның муң кара чылгызы дуьште суг ижер дээр Тывылбастан шуужуп баткаш, баштайгызы Чарынныг-Кежигден суг ишкеш, дедир хөвуже одарлап үнүп турда, сөөлгүзү дагдан чаа бадып орап тур-ган дээр. Чылгы аразына ала-шокар чүзүн мал тургуспас, колдуу кара чүзүмнү болур деп Ханды Монгуш чугаалаар кижин. Кожай кадарчыларын аажок хүндүлээр, чайын,

кыжын-даа дөгери чир малдарны баш бу-рунгаар айтып бээр чораан. Ол боду эьди чымчак аныяк хураган, богба, шарьжык дө-гертип чир. Чайын кырындан өл чаьс душ-пес чадырга чайлаар кижин деп улус чугаа-лажыр чүве.

Шээр малының кыштаар кыштагары Устүү-Кудук, Алдыы-Кудук, Даштыг-Өдек, Тывылбас, Хылдыг-Узук, Хаялыг-Даг баа-ры, Калчан-Орук ол ынчаар тургулаан. Хөй чүзүн мал естүрүп чораан бай Хуурак-Чалаң чуртту Шык-Бажыга «Коммунизмче орук», оон соонда «Чыраа-Бажы» колхоз-сов-хозтуң комсомолчу аныктарының респу-бликага ат-сураа билдингир Шык-Бажы сүт-бараан фермазының коллективи 1980 чыл-дарнын төнчүзүңгө чедир ажылдаан. Мур-накчы саанчылар Таан Кара-Сал, Кувискаал Хомушкы олар Ленин ордени, Өшкү-Саар Монгуш Хүндүткелдин демдээ орден-биле шаңнатканнар. Колхоз-совхоз үезинде Шык-Бажында чылгычылап, инек кадарып, саанчылап чораан хөй кижилер шаңнал-макталды чедип алган.

Хуурак-Чалаң деп кымыл дээрзин ном-чукчуларга билдине берген боор, бир эвес ол дугайында бижир болза, хөйну бижип болур, а мен бо чүүлүмнү мооң-биле доозайн.

Оолак КАРА-САЛ.

Чыраа-Бажы сумузу.
Чөөн-Хемчик кожуун.

«ШЫН» — чоннуң солуну

2007 чылдың II-ги чартык чылында ооң чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында, «Тыва парлалга» КХН-ниң киоскилеринде чоруп турар

**Чагыдылганы
кожууннарга
июнь 5-ке,
а Кызыл хоорайга
июнь 10-га чедир
чорудар.**

Ийги чартык чылда чагыдылганың өртөз:
Хууда чагыдыкчыларга — 357 рубль 42 көп.
Пенсионерлерге — 316 рубль 74 көп.
Организацияларга — 397 рубль 44 көп.

Үш айда:
Хууда чагыдыкчыларга — 178 рубль 71 көп.
Пенсионерлерге — 158 рубль 37 көп.
Организацияларга — 198 рубль 72 көп.

Кем-херек, ооң ялазы**ЭЗИРИКТЕР УЖУРАШКАШ...**

Бай-тайга кожуннуң төвү Тээли суурга эзириктерниң бир ужурашышкыны ханның шаш-содаа-биле доозулган болгаш ооң киржикчилери суд харысалгазынга онаашканнар.

Эзирип алгаш, кудумчу кезип тояарлар болган-чок-ла бот-боттарынга таваржы бээрлер. Бо таварылгада база ындыг болган. Болуушкун 2005 чылдың июнь айның бир дунааргай дүнесинде болган. Эзирик Арбын-оол биле Буяна Күжүгет ашак-кадай суурнуң Садовая кудумчузунга чоруп турлар эвесле. Ол-ла кудумчуга база-ла ынчаар тояп чораан Санек Саая, Арбай-оол Хомушкун база Мерген-оол Салчак үш оларга уткужуп келген. Эзирик эр кижиге өг-бүлениң бугу, а эзирик херээжен кижиге — бүдүн чоннуң бугу деп, анаа эвес чугаалаан болбайн. Буяна, ол сөстөрни бадыйткаар чүве дээр деп, уткужуп келген эзириктерни ооң бажының үптөп турганнар дээр чижектиг чалчыт-тынып эгелзэн. Сөскө сөс немежил, езулуг кырыш эгелзэн. Буяна каяа доктаар, чудуруктарын, буттарын эрлерге удур ажылгаан. Арбай-оол Хомушкун, херээжен чон-биле эптиг-эвилең чаңга каяа өөренип чораан боор, шаш, шаш-ла болгай дээрзи, карман-нындан бижек уштуп кээп, содаачыны бижээ-биле хырының барып шаштээр.

— Бо оолдарның бирээзи мени бижек-биле шанчыпты — дээр, демгизи балыгладыпкан черин холу-биле дуй туткан.

Ол орта Арбын-оол килени киткеп, таварышканына бар шаа-биле улдал эгелзэн. Ол бир дугаарында Сааяны бажын орта чудуруктааш, чыттыр шаап алган,

АЪТ МУНГАШ, АВАРИЯ БАЗА КЫЛЫП БОЛУР

База-ла ол май 14-туң хүнүндө, кежеэликтей апарганда, Бай-Тайганың Шуй суурнуң Кудурукпай кудумчунга кем чок ийи чаштар ойнап турганнар. Оларның бирээзи — Буяның авазы өөренип чоруй барган, оглун арттырып каан төрелдери буттарының бо төрзэн суурунга айыылдыг озал-ондак болу бээрин бүдүү билгенер эвес, оолче улуг кичээнгей салбааннар. Шуйда чарыш авды өстүрер Монгуш база бар. Оон бир авды чаңгыс эвес удаа чарыштарга киржил, шаңалдыг черлерни-даа ээлеп келген чүве-дир. Ол-ла кежеэ Монгуштуң 14 харлыг оглу Аяс, чүгүрүк авдын эзертпекеш, кудумчуларга халыткылаар, улусту адааргадыр бодаан-даа чадавас. Гагарин кудумчундан Кудурукпай кудумчунга аксым сал дээр

черде кижини буттары-биле тепкилеп, тепсеп эгелзэн. Аңаа кандыг хамаан боор, кайыже, кайнаар согары, а херек кырында, Саая черде бажында шыңгыы кем-дээршиниң, баш мээзи шимчээр, удурлань харык чок апарган чыткан. Улаштыр Арбын-оол карманында бижек уштуп кээп, чыткан кижини барып шаштээр, эмнелге илерээни-биле, оң талакы өкпезинче балыглаткан болган. Үш хонук эрткенде, Санек Саая Барыын-Хемчик кожуннуң төп эмнелгезинге чок аларган.

Тыва Республиканың Бай-Тайганың Рада Орус-оол даргалааны район суду Арбын-оол Күжүгетти кижиниң кадыына онза хоралыг кемдээршини кара өжегээр чедиргени, ол кижиниң амы-тыныңга күзөвзэн-даа болза, четкени дээр буруулуг деп санаан. Кеземче херектерин ниити кадып кээрге, ол шыңгыы чурумнуг колонияга 12 чылда херээр эрттирер кылдыр шаштырган. Оон аңгыда ол өлүрткен кижиниң кады-ына материалдыг когарал дээр 32 муң рубльди, моралдыг когарал дээр 150 муң рубльди төлээр кылдыр доктааткан. Арбай-оол Хомушкун дээрши ниити чурумнуг эдип чазаар колонияга дөрт чылды эрттирер. Оон аңгыда ол 20 муң рубль түнүг торгаалды төлээр.

Шинткелдерни чарлаан соонда, буруудаттырган на он хонук дургузунда Тыва Республиканың Дээди судунга кассациялыг хомудалды кирип болурулар.

Анатолей МОНГУШ,
Бай-Тайга кожуннуң прокурорунуң хүлээлгезиниң күүседикчизи.

чүгүрүк хат-казыргы дег үнө халдып келген. Ол кадында кудумчу белдиринче Буяна кады ойнап турганы эжи уру-биле иелээ үнө маңажып кээп-тир. Хай-халалты чайладыр аргажок болган. Аскымнаан аът ийи чаштын кырынга хөме келген. Буяна ол-ла черинге чок аларган...

Бистиң кижиге бүрүзү бот-боттарын билчир, хөй машина-балгат чок көдээ суурларыныска ажы-төлүн кайы-даа үеде кудумчуге хайгаарал чок ойнадып үндүрүптери болганчок-ла таварышкылаар. А ынчаарга, шала олчок аажылаар, хай чок төлдерин чагып-сургавас ада-иелер база барын бо таварылга бадыйткап турар-дыр. *(Ат, фамилияларны өскерткен).*

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮЦЕР-БИЛЕ

Бистиң эргим, ынак ававыс, уруувус, угбавыс **Алена Алексеевна МОНГУШ** май 25-те 39 харлаар, ол ышкаш дуңмам Алланың май 26-да төрүттүнген хүнү. Авам Хорум-Даг суурда «Хүнчүгеш» аттыг уруглар садында кижизидикчи башкы бооп ажылдап турар. Ынчангаш авамга, дуңмамга аас-кежикти, кадыкшылды, узун назынны күзедим.

Уруу Анита, авазы, дуңмаларындан.

Чагаалар аразындан

ӨГБЕЛЕРДЕН ӨӨРЕНИР

«Чалгаа кижиге ишке тынынмас, шапты бижек этке тынынмас» деп чоннуң шаг-төгүдүн бээр үлегер домаа бар. Чоннуң өттүр сөглээр чечен-мерген сөстери бо рынок үезинде онза ужу-дузалыг апарган деп бодаар мен. Кежеэ кижиге амыдырал-чурталганың кандыгдаа аргазын тыва бээр-дир. А күш-ажылга бичизинден чаңчыкпаан азы чалгаа кижилер, ажы-биле чугаалаарга, чединмес чурттап чоруур боор-дур.

Ажылдап турар кижилерниң саны кызырлып турары кымга-даа чажыт эвес. Ынчалза-даа кандыгдаа ажылды кылыры чагай иш. Чамдык аныктар таңныылдаарындан ойталаар, ыядыр, багай, шүүттүг ажыл дээр хевирлиг. Багай ажыл чок. Сагыш-сеткили хирелиг кижилер ынчаар бодап чоруурлар.

Шаанда араттар кыш-чай чок, дүн-хүн дивейн ажылдап, амыдырал дээр демисежил чорааннар. Чазын ийи билээр сывырнып каапкаш, тараа шөлү суггарар. Ынчан суг идин резин идик бар эвес, кызыл-даван буттары доңуп-дожап, суггарып турар чүве. Өгбелери-вистиң күш-ажылга ынак чораан чагай чаңчылы-дыр. Күш-ажыл

—чуртталганың үндезини деп чүвени олар кончуг эки угаап билер чорааннар.

Чамдык ада-иелерниң арагалар апарганындан бо чагай чаңчыл анык салгалче дамчы-вайн турары хомуданчыг. Араттар тарып алган таразын чайладыр суггарар, бок үнүштерин аштаар, оозун өрге-күске, куштардан камгалаар. Эки ажаалдананының түннелинде, бир гектардан 25-30 центнерден кудулаvas дүжүттү ап турганнар. Ажааттыгган тарааны шарылар, аъттар-биле бастырыр. Бастырган тарааны салгынга хүүрек-биле боктан арыглаар. Ажаал алган таразының артынын уургайларга уруп каар. Уургайга уруп каан чинге тараа үш чыл ишинде үрелбес боор чүве.

«Тараа турда тодуг-ла мен, таңдым турда таңдаш-ла мен» деп чоннуң ырызы безин бар. Амыдырал-чурталгага өгбелери-вистиң эки үлегер-кижеэ, чагай чаңчылы-дыр амы салгалга, ылаңгыя аныктарга угаадыг болзун.

Шойдар ДУВЕНДЕЙ.

Чадаана хоорай.

«ШЫЛАНЧЫЫН...»

Экини эки дээр. Кызылдың хоочуннар болгаш инвалидтер бажың-интернадында 180 ажыг аарыг-аржыкка туттурган, амыдырал байдалы баксыраан, назы-хары улгаткан кижилер чурттап турар. «Чөптүг» сөстө маргыш чок, черемде сөөк чок» деп чоннуң үлегер сөзү бар. Ийе, мында чурттап турар хөөкүй кижилерни азырал карактап турар ажылчынарга база күрүнөвиске четтир-дивис дээр апаар.

Интернадывистың ийги кадында, таптыг-ла коридорнун ортузунда кирер эжик аксында «Зона активного долголетия» деп бижип каан. Ынаар кире бээрге, шашки, шахмат ойнаар столдар, олурар сандайлар, диван дээр, дыштанып олурар эт-херекселдер долутурду. Ынчангаш оюн-баштак сөстөр, каткы-хөг, амыдырал-чуртталганы хөөрежил чугаала-жыр эптиг-ле турду. Черле ынчаш иштики дериг-херексел азып каан чурукту Салчак Иванның чураан тыва амыдыралды көргүскен чуруктары кырганның кичээнгейин, сонуургалын хаара тудуп турду. Өөрүшкү-дүр!

«Багын сөглээрге, бачыды ыраар» дийир. Чаа чыл мурнунда бажың-интернатка салып каан дериг-херекселдер чоорту-ла «чиде» берген. Ам бо хүннерде кижилерниң дыштанып оран сандайлары чок. Улустарыга ужуражып

келген «аалчылар», кырганның чөленип азы туруп алгаш чугаала-жыр. Ол бүгү сандайлар, харын-даа хайыраан чуруктары интернат артында подвал ишинде оваллап каан. Ону та кым деп, чүү деп эрге-дужаал эдилээр кижиге командалаан. Ам ол эт-херексел-даа чок. «Эзелери» апарган ийин.

Бильярд ойнаар чер бар. Аңаа узун сандай-даа турду. Дыштанып, олурары улуг кижилерге күзенчиг болур. Улус ойнап турду, ону сонуургаан көрүкчүлөр база-ла бут кырынга, ханага чөленип алган тургулаар. 80 ажыг харлыг Ооржак ирей: «Шыланчыын, ажы-төлүм» дээр, багайтыр кылаштап чорупту. Ынча хөй назы-хары дөгүй берген хөөкүйлерге таарымчалыг байдалды тургусса деп күзелип бар. Ону чамдык эштер улуг эмчиден айтырарга: «Силер ажылдап турар бистерге шаптыктаар-дыр силер. Өрээлдеринге олургулаңар» дээр. Чунар, душтанып өрээлдер бар. Ужуру болза, чунар ваннаны-даа, чурттап турар өрээлди-даа чуурда, янзы-бүрү порошоктар-биле чуур ужурулуг, а мында ындыг эвес. Ынчангаш бо талазы-биле эмчилер боттуг хемчээли апар бээр дээрзинге бүзүрөп каалыңар.

Эрензен ТЕЖИТ.

Каа-Хем суур.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун ораалчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдистер — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улестур килдистер — 1-17-09, 1-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9309. Чагыг 60.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тывакредит», Кызыл ИИН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яаманының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээ.

Херечилелдик дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» күрүениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетиниңи-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыгган материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгган саннары болгаш өскө-даа фактылары, дыннадылары дээр авторлар боттары харыылаар.

ШЫН
e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.